Chaikovs'kyi, Andrii
Kozats'ka pomsta

PG
3948
C45K6
1919

Андрій Чайківський.

Козацька помста.

Оповідання з козацької старовини.

Друге видання.

Українське Видавництво в Катеринославі.

1919.

ВІДЕНЬ—КАТЕРИНОСЛАВ.

З друкарні Мехітаристів у Відні, VII.

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

АНДРІЙ ЧАЙКІВСЬКИЙ.

KOZATS'KA

КОЗАЦЬКА ПОМСТА

ОПОВІДАННЯ З КОЗАЦЬКОЇ СТАРОВИНИ.

ДРУГЕ ВИДАННЯ.

„УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
:: В КАТЕРИНОСЛАВІ“. ::

ВІДЕНЬ-КАТЕРИНОСЛАВ 1919.
З друкарні Вальдгайм-Еберле акц. тов.

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
JUN 3 1983

PG
3948
C45K6
1919

I.

Хоч би ви й знали Красноставці на правобережній Україні, то вони тепер не те, що в давнину. Тепер усе на світі перемінилося, переіначилось, а з колишніх Красноставців тильки й слави, що став великий, розлогий зостався та й той став не такий тепер, як колись-то, не та й глибина. Здебільшого комишем поріс, а то й висох зовсім.

В давнину тут було инакше. Став був ширший і більший, а вся околиця поросла старим дубовим лісом з великими та глибокими балками, в яких могло скілька сотень людей враз із кіньми сховатись. — За ставом стояв тут в давнину пишний камяний замок пана Овруцького. Замок оточений високим муром та глибоким ровом з того боку, де не було ставу, звідкіля запливала вода в той рів. У тім красноставецкім лісі починається наше оповідання. Про те Красноставчане, хоч і саме село не на тім місці стоїть, добре тямлять. Столітні діди показують своїм малим правнукам те місце, де стояв панський замок. Оповідають, що зостались там ще глибокі темні муровані льохи, а в них скарби заховані, та ніхто б не зважився їх шукати, бо пильнує їх якась нечиста сила. Красноставчане обминають з острахом те місце, поросле буряном і терниною, а кому вже пильна потреба туди переходити, то хреститься, хоч би й у день. Є й такі люде в Красноставцях, що чули в сій замковій руїні серед бурливої ночи пекельні стогони, крики та зойки, наче-б кого мучили. Говорять, що це душі замучених людей так голосять, та хіба що не за собою, а за тим паном, що тут у давнину жив та людей катував.

Та цур йому й пек! Дух святий при нас хрещених! А ми вертаймо в ту давню давнину, яких три сотні літ від нас, в ті страшні часи народнього одчаю й лютого гніву на панів-гнобителів, в часи нашої славної козаччини.

Було се одної літньої ночи. Місяць уже запав, блищали тільки на блакитньому небі ясні зорі, неначе хто дукати розсипав. На дворі було тихо, навіть вітрець не дув. Навіть нічна птиця заснула.

Малою доріжкою красностáвчанського лісу їхало двоє козаків і зтиха між собою розмовляли.

— Так ти, Карпе, справді не знаєш, якою смертю твій покійний батько загинув?

— Не знаю. Як мені се знати? Тоді я ще дитиною був, тай то ще не діждав кінця його кончини, бо мусів утікати від панського гніву. Я тільки це тямлю, що того страшного дня вернувся покійний батько з замку якийсь не свій. Був знеможений, лице подряпане, блідий, з скаліченою рукою, з якої кров ішла. Мама питає: „Що тобі, Петре, таке приключилося?“ — Нічого, каже, пригоду з конем мав. Чортівський кінь трохи мене не роздавив. Не міг мене з сідла скинути, так упав враз зо мною на землю, потовк мене, притолочив. Я ледве видобувсь зпід нього, кости собі намняв та руку скалічив....

— Дати тобі їсти? — питає мама....

— Чогось не хочеться.

І сів батько кінець стола, спер голову на руки й чогось важко задумався. А я сижу біля печи на землі, та дивлюсь на батька. Мені жаль стало, що батько не взяв мене на коліна, не пограв зо мною, навіть не глянув сим разом на мене. Та не було мені часу заплакать, бо в сій хвилі счинився під нашою хатою якийсь гамір.

Мама глянула кріз віконце, та тільки руками сплеснула, мов нежива стала.

— Ох, лишенько, панські гайдуки йдуть.

А в нас, коли було хто кликне: панські гайдуки йдуть у хату, то те саме, як би сказав: татари йдуть.

Батько прокинувся з задуми й підвів голову.

Війшли гайдуки в хату, вхопили, мов чортяки, мого батька та й вивели. Батько, мов неживий, не оборонявся. Мама стала голосити та не давати. Її потягнув гайдук нагайкою по плечах, аж кров крізь сорочку виступила, а другий штовхнув кулаком у груди. Вона впала на землю, а батька повели на замок. Я страх налякався й увесь задубів.

За батьком побігла й мама, а я став плакати. За якийсь час убігає в хату Прокіп Верета, побратим мого батька, а мій хрещений батько, й ухопив мене на руки.

— Утікаймо, каже, Карпе, бо біда буде. Він поніс мене по-за хатами, огородами, аж заніс мене до ліса, де ми тепер є. Тут вів мене за руку, бо аж захекався, несучи мене. Ми ввійшли в таку гущавину, в якій я ще до сього часу ніколи не бував. Не тямлю, як довго ми йшли, поки не зайшли в хату старого лісника Прокопа Самійленка. Я його добре знав, бо він нераз приходив у нашу хату й приносив мені кришку меду. Тепер вони щось пошептали між собою, й мій хрещений батько вернувся в село, а мене залишив тут. Я плакав та рвався до мами. Старий заспокоював мене, як міг, дав меду, хліба, а коли се не помагало, став мене лякати гайдуками. Вони певно прийдуть і мене заберуть, коли не перестану плакати. Се помогло. Я затикав рота руками, щоб плачу не чути, поки не заснув. Не знаю, як довго я спав. Мене разбудили серед ночи. В хаті побачив я двох козаків. Один сивоусий уже, а другий молодий. Коли вони в хату прийшли й звідкіля взялись, я не знаю. Сей старший став зараз до мене підморгувати, забавляти, всміхатися та пестити.

— Збірайсь, козаче, в дорогу, каже, поїдемо . . . .

— До тата?

— Еге-ж, до тата, до мами, — ну — швидко!

Тоді я цілком зо сну очунявся, бо заспаний був.

Мене загорнули в кожух і посадовили на коня. Сивоусий козак Охрім Чепурний держав мене наперед себе на сідлі.

— Здоров будь, Прокопе! — гукав Охрім.

— Благослови, Боже, в щасливу дорогу, відгукнувся Прокіп.

І ми поїхали лісом. Така їзда вколисала мене, й я заснув.

Прокинувся я у-досвіта, коли ми стали серед ватаги козаків.

— А ти що, Охріме, хлопця придбав? Чиє воно? — питає отоман.

— Козацька дитина, каже Охрім . . . . таке мале, а вже від мученицкої смерти втікати мусить.

Я того всього не розумів. Від якої смерти я втікав?

Хіба-ж дід Прокіп мене вбити хотів? Він був для мене все такий ласкавий, меду мені приносив . . . .

„Щось старий Охрім не так говорить“, думав я.

Побули ми там один день, відпочили. Я звик до козаків, вони до мене. Граються зо мною, голублять, на коня садовлять, дають пистоль у руки, шаблю та сміються, що не можу вдержати.

А мені від часу до часу нагадається мама, то й заплачу.

— Не плач, козаче, кажуть мені, не личить козакові плакати. Ми тебе завеземо до мами, що пригорне, приголубить, мов рідня, та ще й до сну заколише, пісеньку заспіває . . . . не журись.

Ми рушили в дорогу. Їхали цілими днями-ночами, вже не тямлю, як довго. Та мені в дорозі дуже подобалось. В степу, так було гарно, соняшно, тепло. А вони, мої рідні, берегли мене, мов ока в голові. Та що тобі про се говорити! . . . . Хіба ти не знаєш, як наш брат дітей любить?

Завезли мене спершу до якогось зімовника, де жив старий Охрім Чепурний. Коли старий ішов у похід, то віддавав мене на Січ, між ровесників. Але звичайно він ніколи зо

мною не розлучався. Було, верне звідкіля, то навезе мені цілу копицю всячини: іграшок, коників, буханців, калачів, медівників, що хоч греблю гати. А мені раз-у-раз говорить: Слухай, Карпе, памятай, що ти козацька дитина, що твого батька пан замучив. Знай, що ти з Красноставців, Петра Кожуха син, що з тебе має вирости козак на славу. Служи вірно товариству січовому, матері Січі. Памятай, що тобі треба за батька-мученика помститися. Виростеш, козаком будеш, то поїдь до Красноставців, а там розпитай за Прокопа Верету. Він тобі хрещеним батьком приходиться. Мені передав тебе мій старий товариш, теж Прокіп, та вже не Верета, а Самійленко, — либонь він уже не живий, — „Візми, каже, сироту Кожушенка та втікай, бо в мене небезпечно йому пробувати“. І взяв з мене слово, а я його додержую й виховую тебе в страсі божім, по козацькому закону“.

Таке говорив мені старий Охрім Чепурний не раз, поки живий був — царство йому небесне та земля пером!

Опісля вже знаєш, що зо мною було. Я виріс і козаком став, хоч не першим, але й не послідним. І тепер пора сповнити обіт, повинність синівську, та за батька помститись.

— А знаєш ти дорогу в Красноставці?

— Ми вже либонь біля Красноставців. Се непремінно красноставецький ліс. Потрапимо до села, то про все роспитаємо. Тобі, побратиме, спасибі, що не покинув у пригоді та пішов зо мною . . . .

В сій хвилі виїхали на край ліса. Здалека чути було гавкання собак. Тут либонь і село буде. За тим голосом поїхали навпростець. Світла ніде не було видно.

Невдовзі забовваніли в темряві верби й козаки в'їхали в сільську вулицю.

Собаки загавкали ще дужще.

— Господь знає, як за того Верету розпитати? — говорив Карпові Максим, побратим його, розглядаючись у темряві.

Воно-б так накрайще було, як би ми сюди в'їхали непомітно, щоб ані жива душа про нас не дізналася.

Вони стали серед вулиці, не знаючи, куди їхати.

Хтось по-під тином ішов. Коні захропли й подались у бік. Карпо нахилився з коня:

— Ти чоловік, чи хто?

— Та вже ж не скотина! — озивається той незнайомий, — не бачиш?

— Коли-б бачив, то й не питав би — скажи, будь ласка, де тут живе старий Прокіп Верета?

— А що тобі до його треба?

— Вибачай, добрий чоловіче, то я йому самому скажу, а ти тільки проведи . . . .

— Недалеко й проводити, ми біля його воріт стоїмо.

З тим словом він одчинив ворота і впустив туди козаків. Зачинив знов ворота, а тоді провів козаків поза хату, де стояла стайня.

— Ось тут проведіть ваших коней, а самих у хату просимо. — Казаки позлізали з коней, підпустили попруги від сідла й повели навпомацьки в стайню та поприпинали до жолоба.

— Ви коней розсідлайте — до рана може вам тут бути безпечно — я зараз коням сіна підкину.

Як з тим упорались, повів козаків у хату й застукав легко в віконце. В хаті заворушились, заговорили якісь голоси; скрипнув засув, відчинились двері, й козаки ввійшли туди.

— А се хто? — питає якийсь старечий голос, бо зараз закахикав.

— То я тату, — гостей Бог прислав, діло до тебе є.

Заблисли іскри від кресива, роздули вогонь, і заблимав каганець. За той час Веретенко прислонював свитою виконце.

До козаків приступив старий, сивий чоловік з каганцем і став до їх пильно придивлятися.

— Не вже-ж Запорожці! — давно не бачив.

— Здоров був, батьку, чолом тобі б'ємо . . . .

— Здорові будьте, панове товариство — просимо гостей сідати . . . . А ну, Ганю, вставай, та гостей приймай, гукав старий за піч, де спала невістка . . . .

— А хіба-ж я сплю? — озивається від печи Ганя — хіба-ж не я двери відчинила?

— Ну, гаразд, гостей нагодувати слід . . . .

— Не пізнаєш мене, батьку? — питає мягким голосом Карпо.

Старий став ще пильнійше приглядатися до Карпа.

— Мої старечі очі вже не добачають. — Мабуть, уже давно тебе не бачив, коли й по голосу не пізнаю . . . . Хто ти будеш?

— Твій хрещеник Карпо . . . .

— Кожухів син? — скрикнув старий. — Моя дитино люба! — Дай тебе обійму. — Боже, таке мале було, на руках носив, а тепер козак, мов дуб . . . . Добре, що ти приїхав, а то й не застав би. Мені вмирати пора . . . . Ти звідкіля?

— З Запорожжя, прямісінько з Січи . . . . Приїхав тебе провідати, батьковій могилі вклонитися та з паном розплатитися, коли ще живий вражий син.

— Тихше! Враг його не взяв, здоровий та товстий мов кабан . . . . Та коли вас лише двоє, то про розплату й не думай, а гляди, щоб перед зорею й духу вашого не було. Тікай звідсіля та подалі. Тут Запорожців на палі садовлять, коли вистежать та піймають . . . .

— Втечемо, як буде треба . . . .

— Та про те опісля — ви голодні, та й відпочити треба.

— Ну, Ганю, чому ти наче-б нічого?

Ганя накрила стіл, поставила пляшку з горілкою, миску з варениками, хліб, кашу . . . .

— Не великі у нас достатки, говорив Верета, лізучи на свою лежанку — та чім хата багата . . . . На ліпше не спроможемося, хіба на пісну страву.

Усю нашу працю пан забірає.

II.

Козаки посідали за стіл і уминали вареники, дарма що пісні.

— Чи вас не спостеріг хто, як сюди в'їздили? питає старий.

— Хіба що сей чоловік, каже Карпо, вказуючи на Веретенка.

— Се мій син Максим. — Ти памятаєш, Максиме, Петра Кожуха, що під панськими киями душу віддав?

— Чому не помятаю?

— Здоров, Максиме, каже Карпо, простягаючи йому руку, — мого побратима, ось сього — теж Максимом кличуть... Та чого ви з біса вуса попідтинали? Аж смішно, питає Карпо, підкручуючи бадьоро свого чорного вусика...

— Не смійся, Карпе — так пан звелів. Усі Красноставчане вуса стрижуть, а як ні, то гайдук висмикує.

Пан каже, що довгих вусів не можна носити, бо не зможе тоді відріжнити свого підданця від гайдамаки...

Кумедний ваш пан... Далі звелить вам вуха та носи обрізувати...

— До сього не дуже далеко... Та як би воно не було, а вам перед зорею втікати треба...

— А хіба-ж що?

— Хіба-ж я тобі не казав, що як хто з дворні вас вгледить, то не вийти вам звідсіля живими. Наш пан на Запорожців, мов пес, лютий. Він боїться бунту, боїться втікачів на Запорожжя. А народ такий прибитий, що на ніщо не спроможеться сам від себе. Досить буде, коли ваш кінь фиркне або зарже, то влетять сюди непрохані гості, вас на кіл, а мене під киї...

— А у вас коней нема?

— Нема, ми волами робимо та й їздимо. На коні міг би хто втекти до козаків, тому-то пан і коней заборонив мужикам держати...

— Тьфу! на його голову. Та нам, батьку, ніяк не можна завтра відїздити. Не на те ми сюди приїхали. Тут де-небудь сховаємося в лісі, а коли доконаємо свого, тоді й поїдемо. Небезпеки ми не боїмось, на те ми й Запорожці. У нас ціле життя — одна небезпека. Ми звикли до неї, як до сонця, і на небезпеку не зважаємо... Та коли ми вже, при божій помочи, потрапили до твоєї хати, так розкажи мені, будь ласка, усе до чиста, що з моїм батьком, з мамою було?

— Довго-б воно розказувати, та коли раді слухати, то лягайте спочити, а я розказуватиму, поки заснете...

— Слухаючи такого не заснеш. каже Карпо.

Постелили козакам соломи серед хати. Вони полягали та закурили люльки, а старий Верета почав казати:

— Батько теперішнього пана — пан Овруцький — заснував слободу Красноставці, закликав сюди людей, пообіцявши великі полекші на тридцять літ.

Народові нашому було тоді на світі тісно, хоч тої землі святої стілько, що конем не об'їдеш, птахом не облетиш. З одного боку Татарва шарпає, з другого Ляшня тисне. Не стало старого Хмеля, Ляшня розпаношилася та й Москва витягає свої кігті. Люди не знали, куди дітись. На Україні не було ладу, бо й старшина козацька гризлася між собою. Кожному хотілося відпочити хоч трохи, та зажити спокійним життям. Польські пани брали землі, скілько хотіли, та закладали слободи. Так зробив і старий пан Овруцький. Народу збіглося до його з усіх усюдів. З'орали степ, викорчували трохи ліса, а панові замок поставили над великим ставом, де й пан міг мешкати й народові було де в пригоді захиститися. Околиця плодюча, звіра в лісі досить, риб в ставі й не перелічиш.

Гарний наш став, від того й наше село Красноставцями прозвали.

Під старим паном жилося нам, як у Бога за пазухою. Народ його любив, а тому й не вважав на запоручені нам

вигоди, а помагав, коли треба було, з власної охоти. — Пан знав кожного з нас, до хат наших заходив і помагав нам у пригоді. У сьому закутку було нам добре й безпечно, і ми стали багатіти. — Вивозимо звідси цілими хурами мед. віск, звірячі шкури, вивозимо скот, вівці, та ховаємо червінці.

Та не стало нашого доброго пана. По його смерти засів у замку його син Станіслав Овруцький. Тому буде вісімнацять років, як приїхав по смерти батька з Варшави. Перед тим ніхто його тут не бачив. Наш пан старий вдівцем жив. Про сина чували ми лиш від челяді, що у Варшаві вчиться.

Приїхав він з цілою чередою гультяїв, таких як сам. Старих слуг повигонив усіх і завів новий порядок, та став по свойому господарити. Нам, слобожанам, наче-б світ плахтою закрив.

Усіх узяв молодий пан за чуба. Понакладав від разу на нас всякі податки, про які ми перше й не чували. Таке хіба сам чорт вигадати може. Далі став брати народ на панщину.

Послали ми до нього депутатів з громади. Так і так, кажуть, нам ще час не вийшов, який запоручив нам грамотою його покійний батько, — царство йому небесне.

Пан казав наших посланців вибити нагаями та собаками зацькувати. Чи чував хто таке, що посланців, людей виборних з громади, зневажати! Се довело нас до краю. Ми збунтовались та панських отоманів, що людей на роботу скликали, здорово вибили та прогнали. Тоді пан вивів на нас своїх гайдуків з рушницями, ще й кварцяне військо на поміч прикликав. Чимало наших наложило тоді головою, та їм лекше було ніж тим, що зостались. Нас покарали по звірськи. Трьох людей настромили на кіл, другим позрубували голови — ну, а не було такого, хто-б не набрав київ аж до крови. Ми хотіли втікати світ за очи, бо як тут з паном мірятися? У нього шаблі та рушниці, а в нас хіба коли, сокири та мотики. Та як нам було втікати? Хто самітний був, той і втік.

А сімейний чоловік як утече? У нас жінки, діти, як з тим крамом утечеш? До того ще сторона непевна. Вийдеш край ліса, то й у татарську петлю попадеш.

І ми зостались на місці, корились, гнулись, та й бідніли. Пан здирав з нас, що тільки міг, силував до работи. Що ми намучились, поки мурований замок поклали, та навкруги муром обвели?! Рили ми землю за пригожим каменем, піском, добували, обтісували. Скінчили ми се, забажалось панові греблю кругом ставу гатити. Серед ставу треба було покласти острівчик та так, щоб зараз і з лісом. Треба було землю з далека возити, цілі дерева з землею сюди таскати. Стільки тут народ намучився, а скілько нашого брата в болоті потонуло . . . На тім острівчику поставив пан нашими руками палатку, де пани бенкетують, дуріють . . .

А податки повигадував усякі: є в тебе воли, так плати волове. Є пасіка, плати очкове. Від борошна беруть сухомельщину, беруть плату від голови — поголовщину. Та ти й не знаєш, скільки з тебе візьмуть. Візьмуть і все, коли так панові захочеться, а ти затни зуби в стіну, живи, з чого хочеш, або здихай.

Та все те ще-б нічого, та ти не маєш ніколи супокою, не знаєш, що тебе жде завтра, або й за годину. Пан любив над народом збиткуватися. Особливо ласий був на гладкі молодиці та гарні дівчата, як кіт на сало. Було як яку покмітить, або посіпаки йому донесуть, так не жити вже їй. Люде ховали своїх жінок та дівчат по льохах — нічого не помогло. І там їх гайдуки найдуть, витягнуть у ночі, до замку занесуть. Побавиться нею пан з своїми товаришами, а тоді ще челяді своїй віддасть на поталу, на сором. А котра непокірна трапиться, то нагайками на смерть засічуть.

Багато нашого жіноцтва, щоб збутись сорому, накладали на себе руки, топилися, вішалися. Господи святий! Скілько ми натерпілися. Хто був самотний, утікав до козаків — за те били його батька киями, що не пильнував. Кілька разів

приходили местники покарати його, хотіли замок здобути... Та ба! твердий був замок, нашими руками збудований. Ніколи не повелось. Пан обережний був, військо наємне держав, гарматами башти обставив.

І на тих бенкетуючих дармоїдів, на те розбішацьке військо йшла наша вся праця, наш труд крівавий...

Не можу всього тобі розказати, бо серце крівавиться, коли все те згадати. Які муки вигадував пан на непокірних, то хіба сам чорт у пеклі таке вигадає на грішників.

Ми терпіли, мучились, тратили в собі образ божий, топили своє горе в горілці. А горилку ми мусіли куповати в пана.

— А тепер вам лекше? — питає Максим...

— Пожди, все розкажу, не забігай у пекло поперед батька...

Біда була, та й годі. Та я тобі, Карпе, про твого батька розказати хочу.

Твій батько на Запорожжі був, а вже до коней перший мистець. Не було такого коня, якого-б він злякався та не вговкав його, що опісля хоч дитину на його садови.

Покійник казав мені, що давно-б утік на Запорожжя, та жаль йому жінки та дитини, се-б то тебе. Він вас любив без краю. А якже на Запорожжя з жінкою та дитиною втікати? А кинути вас на поталу не хотів. Нераз говорив до мене: „Проклята будь година, коли я одружився“.

Згодом вигадав він таке й мені в тому признавася, одкрив свою таємницю: „Візьму, каже, вкраду в пана пару коней, сяду з жінкою та дитиною й махну в світ“. Тим він тішився, мов мала дитина, й був би свого доказав, як би не стала йому поперек одна пригода, що невдовзі приключилася.

Одного разу роздобув пан якогось заморського коня, самого чорта. Казали, що великі гроші за його дав. Та то був діявол, не кінь. Б'є, кусає, вищить мов свиня, приступити до себе не дасть. Двох конюхів на смерть убив, одному

відкусив носа. А коня того треба було що-дня вичистити, вимити та вичесати, бо пан що-дня навідувався та кожне недбальство нагорожав киями . . .

Твій батько мусів сього коня уїздити.

Пан каже:

— Коли його за тиждень не в'їздиш так, щоб я міг на його сісти, то звелю тобі сто нагаїв всипати.

Поки коня осідлали, треба його було в'язати мотузами. Вивели тоді осідланого з стайні на уїзджальню й передали батькові. Сердега перехрестився тричі й, мов той птах, вскочив на коня.

Кінь мов ошалів. Він дер під собою землю, ставав дуба, скакав у боки, іржав, та нічого не вдіяв.

Батько наче-б приріс до його. Тоді кинувся клятий на землю й придавив собою твого батька, трохи кісток не поломив. Батько якось визволився, випарив його нагайкою, та вп'ять на його скочив, і таки переїхався по уїзджальні кілька разів. Кінь трохи освоївся, але подряпався падаючи, а на його м'ягенькій шкурі знати було смуги від нагайки.

Батько, змучений, подряпаний, пішов на часок до дому.

По сніданню прийшов пан Овруцький в конюшню подивитись на коня. Як побачив подряпаного коня, то аж скипів від злости, бо став сміятися. У його така вдача була, що чим більше лютував, тим більше сміявся. Катовані люди стогнуть, плачуть, кричать з болю, а він регочеться. І той його регіт страшний був, чортячий. Від його кров у жилах застигала. А при тім його очі вогнем сиплють, а рот кривиться мов у сатани. Зареготався й тоді пан і звелів гайдукам привести батька. Я при тім був, бо того дня призначили мене чистити конюшню. Хотів я побігти вперед, остерегти батька, щоб де-небудь сховався, та ба! Пан усе на мене дивиться, наче-б хотів мені сказати: а ну, зважся, то зараз повісити звелю. Я аж завмер з страху, ногою рушити не можу.

Привели батька.

— Ти що мойому коневі зробив? — питає та за кожним словом: хі-хі-хі-, ха-ха-ха.

Батько говорить сміло, виправдується, що инакше коня не вговкає.

— Я тобі казав: бережи мого любимця, як зіницю ока . . . Я нарахував девять смуг на його шкурі від нагайки. За кожну дістанеш десять київ . . . взяти його! й знову регочеться. — Хочу бути справедливим: ні одного більше, ні одного менше, а рівно девятьдесять . . .

— Твій батько дужий був, і став оборонятися, — гайдуків розсипав, мов снопи. Двох убив таки кулаком. Зацідив так здорово по висках, що гайдук тільки гикнув.

На його кинулася ціла череда, звалили з ніг, а тоді зв'язала мотузами.

Стали батька бити. Б'ють помалу, раз за разом від карку до п'ят, та числять поволі, мов через зуби цідять. А він, мученик, ні пари з уст.

Зтиснув зуби, й мовчить, мов неживий, навіть не здрігне.

Тоді прибігла твоя мама. Вона стала голосити, припала панові до ніг, та просить, благає. Щоб з каменя серце, й то-б зворушилося від сього плачу. А пан лиш регочеться по свойому, та й каже до слуг:

— А ви, гультяї, чому крили від мене, що в мойому селі така гарна молодиця? Зараз її взяти до покоїв та гарненько передягнути, вбрати, мов кралю . . .

Тоді мама встала миттю з землі.

— Не діждеш, собачий сину, мого сорому — крикнула не своїм голосом небога, — та поки всі отямились, з усієї сили зацідила пана кулаком межи очи, а далі вхопила кіхтями за лице, а другою рукою за горло.

На силу служба відірвала. Пан стояв з скрівавленою пикою, наляканий. Зпершу не міг і слова промовити, а далі як зарегочеться:

— Ха-ха-ха! Обох убити киями на смерть, а коли в тих харцизів щенята є, то й тих потопити в ставу. Не можу в моїй маєтности терпіти ні вовків, ні вовченят . . .

Приказ панський був зараз виконаний. Поклали небогу на землю, й б'ють киями вже без розбору — куди попало. Я вже не ждав далі. Зробилася метушня, а я поміж гайдуків та за браму. Тим уже не поможу, гадаю собі, а тебе врятую . . .

Як я тебе сховав і вернувся додому, то вже й вечір настав. Я пішов уже смерком до замку. Слуги, мов біля мерця. Ходять один повз другого, мов сновиди, та тільки перешіптуються. Кажуть, що пан лежить хворий, — рану вилизує. Та мені се байдуже, я своїх шукаю. Твоїх батьків до рова викинули. Йду туди, надибав першу маму. Вона не жива. Батько доходив, бо ще дихав. — Пан заказав під карою смерти хоронити їх. Їх хрещене тіло мали пожерти пси. Я приповз до лиця батька.

— Хто се? — питає . . .

— Се я, Прокіп — шепчу йому в ухо.

— Чи Карпа справді втопили?

— Ні, кажу, я його вивіз у безпечне місце.

— Спасибі тобі, брате, простогнав — дай води, страх хочеться пити.

Пішов я, плачучи, по воду. Набрав у шапку, та поки вернувся, він сердешний уже оддав Богові душу.

Узяв я його на плечі та поніс у ліс. Потім вернувся й маму поніс туди-ж. Опісля приніс я заступ та став копати могилу, щоб християнського тіла звірі не рвали.

Ніч була темна. Ніхто мені не перебивав. Я поночі викопав глибоку яму, поклав трупи побіч себе, перехрестив, проказав молитву й засипав землею. Вже сіріло на небі, як я скінчив свою роботу й прикрив могилу травою та сухим листям... З тяжким, закрівавленим серцем слухав Карпо сього оповідання. З очей котилися сльози горохом. Устав з своєї соломи припав до старого, став йому цілувати руки, тоді пригорнув свою голову до його грудей і заплакав у голос. —

— Заспокойся, мій сину, каже старий. Їх мука давно вже скінчилася, вони тепер щасливі в Бога. Жили тут побожому, любилися, то там певну нагороду дістали. Через свою мученичу смерть вони всі гріхи свої спокутували.

— Хіба-ж можна не плакать, слухаючи такого? — Та-ж се мої рідненькі батько-матір.

— Чи ти лише того сюди приїхав з Січі, щоб про се довідатися?

— Не того я приїхав. Я приїхав, щоб за їх смерть помститись.

— Ти з лопатою на сонце йдеш. Вас лише двоє, а в селі помочи ти не знайдеш . . .

— Мені помочи чужої не треба. Не так я помщуся, як би ти гадав. Моя помста буде . . . от побачиш — не людська, а діявольська.

— З огнем ти граєшся, козаче, гляди краще, щоб тебе в селі не було, поки на день вибереться.

. . . Рано вже в замку знатимуть, що в селі є Запорожці, а тоді вас піймають, позрубують буйні голови, а мене киями уб'ють до смерти, що я вас не видав зараз.

— Не журись, ми зараз звідсіля поїдемо, а тепер розкажи мені далі, що пан робив з того часу, та що він тепер робить . . .

— Як пан вилизався з рани, ще лютіший став та вже не довіряв людям і не припускав нікого до себе близько. Людей мучив, як і перше, а п'ятнацять років тому він одружився.

— А діти в його є?

— Довго не було, аж згодом. Тепер є в них п'ятилітний синок, Стась. Пані дуже добра людина, заступається за народ. Та пан її мучить, знущається, кажуть, що її б'є. Тяжко їй сердешній. Та вона на те не зважає, а обороняє бідних людей, як може. Коли пана нема дома, вона по селу ходить, заходить до наших хаток, людям помагає, чим може. Та все плаче, небога, та людей просить, щоб її дитини не проклинали А вони її всі страх люблять, янголом зовуть. То справді янгол.

— Вона Ляшка?

— Либонь, що так. Вона нераз каже, що збіралася втікати до своїх, та їй бідного народа жаль.

Ми їй віримо, бо вона не може говорити неправди.

— Вставай, Максиме, каже Карпо до свого товариша — нам пора...

— Куди-ж ви, сини мої?

— Опісля знатимеш. Тепер лише поблагослави на святе діло, батьку, хоч не рідний, та щирий...

— Що ти, Карпе, замислив? — питає наляканий Прокіп.

— Опісля почуєш. Коли-б нам не повелось, то й проте знатимеш, тоді помолись Богу за наші грішні душі.

— Та ти хоч пані не чіпай, чуєш? вона свята.

— Ні, я її й пальцем не рушу, коли вона справді в тебе така свята. У мене друге діло на думці.

Старий перехрестив їх, і вони вийшли. Вивели коней і поїхали в ліс. Ще стояла глуха ніч. Максим Веретенко зачинив за ними ворота.

Заїхали в найбільшу гущавину. Як стало розвиднюватись, Карпо подався на край ліса, полишаючи товариша з кіньми. Він хотів розглянути околицю, та звідси з-поза комишів, що росли з сього боку в ставі, нічого не видно було. Карпо виліз на високого дуба, й звідси побачив усю околицю. Зараз коло лісу починався великий став і простягався аж до замкового муру. На мурі стояли високі башти з гарматами в вікнах. За муром пишався гарний замок, вкритий мідяною бляхою та черепицею.

При замку була одна висока башта з годинником. Звідси певно було видно цілу околицю. Біля замку з одного боку росли за муром високі дерева. Їх грубі гиляки перехилились аж через мур. Став притикав до замкового муру лише з одного боку. Далі окружали замок широкі рови, в яких блищала вода. Вода в ставі була спокійна, рівна, мов зеркало.

Карпо придивився до всього добре, поки зліз з дерева, а потім пішов до коней. Та як же він здивувався, коли не застав тут Максима, а коні стояли з позав'язуваними мо дами.

— Що за причина? — подумав Карпо, стрівожений. Невже його вислідили та піймали? Та Максим не дав би себе взяти так, мов барана. В нього пістолі й шабля не абияка. А чому-ж би й коней не забрати? Хіба що засіли на мене. Ну, пождемо, побачимо. Карпо порозв'язував коні, й вони стали зараз обгризати галузки та скубти траву. Карпо приліг на свиті й закурив люльку.

Ждав так до полудня й уже справді неспокійний був за свого побратима. Коли ось почув шелест між кущами. Він підвівся з землі, добув пістоль і натягнув молоток.

— Чи вже-ж тобі припала охота стріляти в побратима? — заговорив Максим, ще поки показався.

Карпо дуже зрадів.

— А ти де блукав?

— Дороги шукав. Коли прийдеться втікати, так щоб знати, в котрий бік.

— В лісі не здибав нікого?

— Лиш одного ведмедя, а більш нікого.

— А звідки ти знаєш, що нам утікати прийдеться?

— Хіба-ж штука — догадатись? На те-ж я козак! Не думаєш же ти брати замок приступом удвох. Ти щось инше задумав, та я не питаю про те. Коли буде треба, то сам скажеш . . .

Тепер полягали обоє на землю, й Карпо почав оповідати про свій замисл . . .

III.

Пан Овруцький почував себе в своїм замку зовсім безпечно. Він знав добре, чого від своїх хлопів сподіватися, й тому держав себе обережно. Замок був оточений водою й глибоким ровом. Сюди вели лиш дві брами одна проти другої — до замкового подвіря. Одну браму було забито; заходили лиш одною залізною, що вела по-під високу башту, на якій стояли гармати. На баштах чатувало наємне німецьке військо. У замку заведений був військовий порядок. Військом коман-

дував німець-офіцер, якого звали ротмістром. Йому платив пан добре, й тому він вірно йому служив.

Вже два рази намагалися гайдамаки здобувати замок, та ні разу їм не повелось. Тільки своїми трупами замкові рови загатили.

Від послідного гайдамацького набігу пан Овруцький став ще обережнійший. Він знав, що гайдамаки йому не подарують сього, та що їх в околиці повно. Тому він, боячись за себе, не виходив із замку нікуди. Він навіть і до сусідів панів боявся навідуватись і перебував, коли не в просторих замкових покоях, то в замковім саді. Тут йому не ставало хіба птичого молока. Усе мав, чого душа забажала.

Покої були гарненько й багато прибрані. У саду всякі квітки, дерева, були й такі непривичні до нашого сонця, що їх треба було під зіму вкривати соломою. На замку жило багато веселих панських прислужників, приїздили гості й перебували тут цілими тижнями, або й довше. До сього держав пан ще італійських музикантів та співаків. По цілих днях та ночах лиш гульня, музики, співи, театри . . . І ту всю громаду дармоїдів треба було оплатити, нагодувати та напоїти, й на все те мусів достарчити засобів поневолений український хлоп своєю працею, крівавим потом.

З того, що пан Овруцький усе перебував у замку й нікуди не виїздив, він розлінувався дуже і потовщав. Тільки й було в нього руху, що яких дві години перед обідом проходжувався по замковому саду, і то все в одну пору.

Пан Овруцький любив смачно їсти та добре випити. Особливо при вечері не пропускав ніякої страви. Його кухарь француз вигадував що раз нові страви, а пан нічого не жалував, щоб лиш було що добре й багато їсти. — Такий тоді в панів звичай був. Столи мусіли вгинатися від срібної та золотої посуди та такої сили печеного й вареного, що було-б чим і двацятеро тільки людей обділити, та ще-б зосталось. Народ пух з голоду при тяжкій праці, а пани їли,

аж животи тріщали. Решту їла служба, недоїдки доїдали панські собаки, та й ще лишалося. У панів називалось добре гостювання тоді, як усі понаїдалися до несхочу, та й ще половина лишилася. Хто-б давав гостям тільки те, що треба, такого прозвали-б скупягою, й усі-б його обминали.

Пан Овруцький, наївшися за вечерею досита, випивши вина, як усі черевані, при кінці вечері засинав за столом. Тоді приходили два лакеї, брали його по-під руки й вели в спальню. Тут його роздягали й клали в пухову постіль, де він зараз і починав хропти.

Гості тим не бентежились. Вони тепер ще краще забавлялись, бенкетували аж до рана, поки їх, п'яних, не порозносила служба до їх покоїв.

Могли спати, доки воля.

Зате пан Овруцький, за порадою свого лікаря, вставав раніш за всіх. Вправні лакеї мили його, мов кабана, натирали, одягали в шовкову одежу, й пан виходив з спальні поперед усього до замкової каплиці, де ксьондз читав мшу.

Вже то пани побожні були. Молилися або казали другим за себе молитися, та ся молитва не перепиняла їм зараз знущатися над своїми хлопами. Не бачили в тім нічого злого, бо-ж хлопа не вважали за людину, а за хама, которого Бог на те й сотворив, щоб працював на панів, вибранників божих, за яких себе вважали пани.

По мші їв пан сніданнє з жінкою й синком, а тоді виходила всі в замковий садок проходжуватися. Туди жадних гостей не пускали. Пан хотів тут бути сам. За ним ішов один лакей, а малого Стася провожала вчителька француженка.

Так було воно й того дня, коли Карпо з Максимом задумали виконати своє діло.

Тільки стало на світ заноситися, Карпо роздягся до сорочки, зняв чоботи, підперезався довгим мотузом та заткнув за пояс гострого ножа. Він підкрався під замок, перейшов рів і сховався під муром у кущах. Потім закинув мотуза на

гиляку, що висіла над ним, і, мов кіт, видряпався на мур. З тим мотузом пішов він далі муром, криючись поміж галузи дерев, поки не опинився над самим ставом.

Тут росло на мурі дерево рябини. Карпо понавьязував на мотузі вузлів, привьязав один кінець до рябини, й по нім, наче по драбині, спустився вниз у сад. Тут теж були під муром дерева, й він тут заховався.

Недовго тут пересидів, як прийшло кілька людей з мітлами замітати стежки в саду. Карпо слухав їх розмову.

— Сьогодня либонь даремне трудимось, говорив один — паньство не вийдуть.

— Чому?

— Пані щось нездужає, а череваневі самому не схочется рушатись, — розледащів, мов кабан . . .

— Скажи ще раз так, нехай ось почує садовник, тоді дістанеться тобі на горіхи . . .

— Добре кажеш — от так вихопилось . . .

— Сьогодня пани на полювання вибираються . . .

— Вибиралися, та не виберуться, налякались . . .

— Чого?

— Вже-ж не вовка, а гайдамаків. Каштелянові донесли, що вчора приїздили в село якісь два чужі козаки, Запорожці либонь...

— Еге-ж! Ну й що?

— Та це-ж найбільше їх і лякає, що ніхто не знає, ані звідкіля, ані чого приїздили, ані куди ділись. З рана перешукали гайдуки ціле село, кожну хату, клуню, за кінським гноєм шукали, і нічого не знайшли . . . Тоді каштелян велів сього челядника випарити, щоб панів не лякав даремне, а панів заспокоїв . . . Але в страха великі очі, й вони таки бояться.

— А як ти гадаєш: були козаки, чи не були?

— Були, каже пошепки, виїхали з ліса, в'їхали в село, а після мов під землю запали.

— Коли-б Господь милосердний прислав їх, може-б панів трохи приборкали, та нам би лекше жилося . . .

— Мовчи! Життя тобі не миле? За таку зухвалу мову можеш повиснути.

— Правда! Спасибі за осторогу. З болю й язик не хоче мовчати, та все щось бовтне . . .

— Так ти його прикуси . . . Каштелян таки, мабуть, звелить перешукати ліс . . .

— Не знать, що з ними?

— З козаками? Їх лише двоє було. То, мабуть, лиш роз'їзд.

Головна сила десь недалеко має бути, адже-ж у двох на таке зухвальство не зважилися-б.

— Знаєш ти що? — Я завтра тікаю світ за очі, вже не видержу. Того тижня за один листок, що лежав на стежці, мене вибатожили — вже не видержу . . . Та й чого мені тут зоставатись? В мене нема нікого . . .

Я круглий сирота . . .

— Ти дурний, Дмитре, коли-б мені так, я б давно втік, а то жаль мені батька: я втечу, а його на смерть заб'ють.

Дальшу розмову перебив садовник. Вони обоє стали пильно замітати. Другі люде пішли далі. Садовник став їх лаяти, чого вони байдикують.

— Та сьогодні й так не прийдуть сюди ясновельможні, бо казали, що пані нездужає.

— Який ти мудрий, каже садовник, а я сам бачив, як усі йшли в замкову каплицю.

Карпо аж зрадів, почувши таке. Коли-б пани сьогодні не прийшли, довелось би тут сидіти до завтра, а ще чого доброго могли-б його товариша в лісі винюшити, а тоді все пропало!

Тепер біля Карпа стало тихо. Робітники пішли далі. Довгенько ще сидів Карпо, не рухаючись, поки не почув гамір від замку. Він розхилив легенько кущ і дивився на стежку, висипану білим піском. Стежка була проста й тяглась аж до замку. Туди йшли ясновельможні пани. Попереду біг маленький білий, кучерявий песик, нетутешньої породи. Карпо

аж зубами заскреготів з лютости й вилаявсь. Собачка, певно, його зрадить і перепинить йому доконати те, що замислив. Песик побіг геть наперед. Далі йшла якась худа пані, ведучи за руку малого хлопчика. Він був марний, блідий, дрібний, мов пірце. Хлопець щебетав щось до своєї учительки, чого Карпо не міг розуміти. Подалі за ними ступали самі ясновельможні. Пані висока й стройна, а він, мов кабан. Череватий, мов бочка. Живіт, підперезаний багатим поясом, теліпається за кожним кроком, то в одну, то в другу сторону. Видно було, що важко йому було ходити: ледве перевалювався черевань з одної ноги на другу.

Карпо не мав часу до них приглядатися, бо всю його увагу займала собачка. Вона прибігла в те місце скоком, несучи високо то одну то другу задню лапу й одразу занюхала Карпа. Вона стала придивлятися цікаво до Карпа, й раз гавкнула. Карпо сидів, мов закаменілий, та пильно дививсь на неї. Песик приступив ближче, осмілився й став Карпа обнюхувати. Карпо блискавкою схопив його за мордочку, здавив так, що й не пікнув, і відрубав одним замахом ножа голову.

Песик навіть і не застогнав. Се діялося в густих кущах, і ніхто не міг того бачити. Карпо сховав собаку поза себе й сидів далі, поки не надійшов сюди хлопчик з худою панею... Мов кіт на молодого горобця, кинувся Карпо на цю пару й ухопив хлопця під пахву. Вчителька так налякалась, що заніміла зовсім, а хлопець заверещав не своїм голосом. Тоді то й ясновельможні побачили, що діється. Карпо скочив до муру й по мотузі видряпався на гору. Тепер закричала й учителька й побігла проти ясновельможних, ломлючи руки. Та вони й самі бачили, що сталося. Пані стала бігти що сила, випереджаючи череваня, що телепав своїм животом на всі боки. Тепер уп'ять побачили Карпа. Він босий стояв на мурі, держучи в лівій руці хлопця, а в правій окрівавлений собачою кров'ю ніж.

— Не пізнаєш мене, пане Овруцький? — гукав він униз, а очі в нього вогнем блищали. Я Карпо Кожушенко, твій підданий, а тепер вільний запорожський казак.

Я син того Петра Кожуха, якого ти звелів киями до смерти забити. Я син тої Кожушихи, що тобі пику подряпала, та й теж під киями згинула.

Я прийшов з тобою розплатитися за тих мучеників... Правда, пане, добре я справився? Коли тобі собачки жаль, то вона там під муром без голови. А твого синка таки не віддам.

— Гей, служба! — верещав черевань... ловіть харциза, нагороду велику дам!

Надбіг на той крик садовник з помічниками, а лакєй побіг до замку людей кликати.

Не роби дурниць, пане, каже Карпо... Я не шляхтич, дітей убивати не буду... А коли-б ти наважився мене піймати й його в мене з рук видерти, то клянусь Богом, що живих нас не дістанеш... Та мені ніколи довго балакать. З тобою, пане, ми ще побачимось. А по тім слові бувайте здорові!

Карпо обернувся й шубовстьнув з високого муру в воду. держучи кріпко хлопця в руках...

Пані зомліла. Пан дер собі волосся на голові з одчаю.

В замку настала страшна метушня. Ніхто добре не знав, що сталося. Чути лиш було вривані слова, що Стася гайдамаки вкрали...

Паню занесли зомлілу до замку, куди згодом і пан прийшов. Гості кинулися до зброї. Каштелян звелів сідлати коні й ладився пустити погоню за козаками.

Та ще поки зібралися й виїхали з замкової брами, пані отямилась, вибігла на подвіря замкове й стала їх спиняти. Вона, небога, толкувала всім, що коли-б харцизів і зловили, то се певна смерть для її дитини, бо вони її живої не пустять.

Пан спершу перечив. Хотів сам їхати з жовнірами.

Він волів бачити свого одинака мертвим, ніж між гайдамацтвом, яке буде над його дитиною знущатися. Тоді один

з гостей пояснив, що козаки з малими дітьми поводяться лагідно. Коли дитина жива буде, то згодом її можна буде відшукати, а так через погоню нічого не вдіють, бо козаки живої дитини не віддадуть. Можна навіть оповістити добру нагороду, окуп. Так радив один бувалий шляхтич, і се помогло, бо погоні вже не посилали.

Розуміється, що по тій страшній пригоді про забаву ніхто не думав, і гості пороз'їздилися, зоставляючи Овруцьких в тяжкім смутку.

IV.

Пан Овруцький розіслав зараз гонців по всій Україні, що хто-б привів йому його синка цілого й здорового, то пан заплатить за нього стільки дукатів, скільки він заважить.

Від сього часу в замку в Красноставцях усе перемінилося Пани не приймали гостей. На замку стало тихо. Відправили військо, музикантів і співаків.

Служби залишили лише тільки, щоб в пригоді можна оборонитися та обслужити гармати. Пан Овруцький змарнів, не брала його ні їда, ні сон, ні забава.

По цілих днях ходив засмучений, мов хмара, по пустих покоях, по саду, де любив в добру погоду пересиджувати на самоті, особливо в тім місці де счинилося таке нещастя. Говорив мало, ні в що не втручався. До себе нікого не пускав. Часами брала його страшенна лютість. Тоді реготався, бив кулаками в стіл, або в стіну й проклинав гайдамаків. В таку хвилину небезпечно було до його наближатися.

Від тої переміни Красноставчанам стало трохи лекше жити. Не було на замку стілько дармоїдів, то й видаток був менчий.

Знов-же пані Овруцька оселилася в одній кімнаті замкової башти й звідси дивилась крізь вікно цілими днями на околицю, виглядаючи, чи не вернеться її дитина. Сюди їй приносили їсти, бо сходити вниз вона не хотіла. Сидить, було, цілими днями біля вікна та все молиться. Се нещасте вва-

жала вона за кару, допуст божий за ті злочинства, які чинив її чоловік над бідним народом. Вона те бачила, вона те осуджувала, та не мала сили спинити. Тому-то благала вона своїх селян, щоб не проклинали її дитини. Своє нещастя приймала покірно, молячись Богу за здоровля своєї дитини та про щасливий її поворот.

Обіцяна паном Овруцьким нагорода не зосталась без наслідків. Згодом стали до замку приходити з малими хлопцями ріжні люде. Приходили жиди, цигани, баби, ведучи з собою малих хлопців.

Тоді пані з тремтячим серцем збігала з башти вниз. Пан виходив з своїх покоїв, та їх надії показувалися марними. Вкінці панові надокучило таке обдурювання й він звелів одного жида за брамою повісити.

Одного разу вирушили пани на гайдамаків, розбили якусь малу ватагу й піймали кількох. Пан Овруцький, дізнавшись про те, запросив до себе панів, почастував їх гарно і випросив собі пійманих гайдамаків, яких велів замкнути до льоху. Пан Овруцький від разу змінився. Став веселий, говіркий, наче-б з мертвих устав.

Коли гості роз'їхались, він вийшов на подвіря й казав вивести вязнів. Страх, як вони виглядали: помучені, голодні, скрівавлені, ледве на ногах стояли. Побачивши таких, пан Овруцький зареготався страшно, аж усім кров у жилах застигла. Приступив до них і став любенько, солодко розпитивати їх, звідкіля вони й чиї. У бідолах прокинулась надія. Ось трапився добрячий пан, що їх випросив від лютих панів, може, на волю пустить...

Вони йому все розповіли по щирости та стали дякувати.

— Я вже, мої любенькі та кохані — ха-ха-ха, придумав для вас долю, хі-хі-хі, що мені ще не так дякуватимете — ручуся вам, що будете мною задоволені — та й знов регочеться...

— Кржиштофе! сюди! — кликнув пан, і перед ним з'явився прислужник, що справував колись-то на замку ремесло ката...

— Сьогодні видерти їм по три паси з плечей — ха-ха-ха, а на завтра я впять розпоряджусь...

Гайдамаки второпіли. Такого кінця вони не сподівалися.

Тут кинулися до них помічники ката, поздирали з них латані сорочки, поприв'язували до стовпів і стали дерти живу шкуру. Почувався страшенний крик.

А пан стоїть собі, узявся в боки й регочеться.

Тоді сталося щось несподіване. Пані Овруцька дивилася з вікна башти бачила всю ту роботу, не знаючи з разу, до чого воно йде. Та як побачила ненависного Кржиштофа коло роботи, не втерпіла. Збігла вниз і напалася на чоловіка.

— Ти, нелюде, звірюко, мало тобі кари божої? Хочеш неодмінно стягнути гнів божий на голову нашої дитини? Я наказую, перестань, і вели тих нешасних пустити на волю...

Вона виглядала страшно... розпущене волося, очі вогнем горять... Прислужники не пізнали тепер сеї покірної, плаксивої пані.

Навіть кат покинув свою роботу, ждучи, що буде далі.

Пан Овруцький тільки зареготався та скривив лице, мов сатана. Він прискочив до жінки, й штовхнув її з усієї сили кулаком у груди.

— Ти, гайдамацька душе, ти, бестиє! Мені наказувати будеш?

Пані Овруцька впала горілиць на землю. Служба кинулась її підводити. Вона лиш два рази дихнула й нежива стала. Служба охнула.

А пан Овруцький обернувся до ката й уп'ять зареготався.

— Ти, небоже, батогів хочеш, чого став?

І знову почалася крівава робота серед стогону, крику й проклонів.

Паню занесли до покоїв, і там її прибрали. Замковий капелян став правити панахиду, а пан гравсь з гайдамаками.

Щодня вигадував нові муки. Що-дня виводив їх на подвіря. Їм відрубали руки й ноги, пекли горячим залізом.

Дехто не видержав, але було двоє таких, що в самий день похорону жінки звелів їм пан повідкручувати голови.

За жінкою він ні разу не пожалкував, і ніхто при йому не смів за доброю панею заплакати.

По похороні зажив пан вп'ять давнім життям. За прошував гостей, завів військо, музику, як було колись.

Людям здавалося, що та перерва часу, то був лиш якийсь невияснений сон. І панові здавалося, що він увесь той час проспав бездільно, а тепер почав нове, статочне життя.

Він єднався з сусідніми панами й робив виправи на гайдамаків. В такому поході перебував нераз кілька тижнів. В якому селі було зловлять Запорожців або гайдамаків, ціле село нищили, палили, людей мордували, не розбираючи, старий чи молодий. Пан Овруцький поводився так, як пес, котрого довго держали на ланцюгу, а тепер спустили.

Після кожного такого походу вертався до свого замку пан Овруцький з добичею. Привозив кожного разу по кільканадцять пов'язаних „харцизів", щоб погратись, потішитися їх страшними муками. Після такого походу чути було на замку страшні стогони мордованих людей, а кров козацька потоками плила по замковому подвірю.

На цілу околицю близшу й дальшу наляг переполох.

Люде боялися голосно говорити. Пан мав усюди своїх шпигів. Не дай Господи, підслухає хто яке необачне слово, затягнуть невинного чоловіка до замку й убьють киями.

Пішла проклята слава про пана Овруцького, прозвали його скаженим псом. Люде сторонні об'їздили милями, щоб обминути його слободи.

Та крівава робота виходила йому на здоровля. Він помолодшав, став рум'яний з лиця. Був веселий і любив забави.

З того часу, як в його вкрали сина, він ніколи про його нікому не згадував. Але видко було, що не забув про його, бо в вільні хвилини заходив до саду замкового на те нещасливе місце, сидів тут довгенько, брав голову між долоні й думав тяжку думу.

V.

Карпо Кожушенко, скочивши з високого муру в глибокий став, зразу пішов під воду. Та зараз виплив наверх. Ножа держав у зубах, хлопця зомлілого держав лівою рукою на плечах, а правою рукою плив широкими плесами до другого берега. Коли знесилувався, клався горілиць і плив далі, поки не добрався до комишу, що ріс при другім березі від ліса, й став на ноги. Він змучився й важко дихав. Вийшовши на беріг, застав тут уже Максима, що держав коней на поготові.

Карпо поклав зомлілого хлопця на землю й став скоренько вдягатися. Взув чоботи й одяг жупан, не зважаючи на те, що сорочка була мокра. Прип'яв зброю й скочив на коня. За той час Максим загорнув хлопця в кожух і подав його Карпові.

— Він либонь неживий . . .

— Живісінький. Діхає, як треба, й серце б'ється, лише води хлиснув і зомлів. Як би було можна де-небудь його висушити, бо то панська дитина до такого не звикла.

— За нами певно буде погоня.

— Може. Я їм сказав, скачучи в воду, що ні мене, ні його живим не возьмуть.

Тепер погнали чвалом. Максим їхав попереду, Карпо за ним. Він часто поглядав на дитину.

Хлопець кілька разів розплющував очі й уп'ять їх закривав.

Від того трясення на коні він закашлявсь, а тоді жбухнула з його вода. Хлопець знов розплющив очі й заплакав, та знов упав в безпам'ятство.

Козаки гнали, мов вихор. На хвилинку лиш приставали, щоб коні відпочили. Вже пішло з полудня, а лісу й кінця не було, — хоч ліс з високими столітніми дубами рідкий був, і можна було безпечно проїхати.

— Де ми тепер будемо? — питає Карпо, коли зупинились.

— Та ось їдемо все до схід сонца. Тут десь буде глибока балка, густо заросла деревом і кущами.

Там сидить старий Запорожець-характерник — звуть його Охрімом Неситим і бояться його всі страх.

Він, кажуть, з нечистою силою знається й великий характерник.

— Ліпше знатися з чортякою ніж з паном Овруцьким, наприклад. Мені зовсім не страшно, та ко ли-б мерщій до його зімовника добратися.

— Ми либонь заїдемо туди до вечера?

— Чи ти коли в тих сторонах бував?

— Ніколи. Та я довідався від лісника, полісовщика, що недалеко села живе.

— Ти заходив до його?

Тоді, як ти пішов замок розглядати, я пішов розпитати про дорогу. Щасливо я його знайшов, недовго блукаючи.

— Може се той самий, що мене переховав?

— Куди! того давно поховали, а сей молодий ще. Зразу мене злякався, схопився за пістоль. Та я заговорив до його: чи ти наш чоловік, чи ти панський пес, що в доброго козака стріляти хочеш? І він угамувався та й говорив зо мною по людськи. „Тікай, каже, добрий чоловіче, бо як тебе панські посіпаки зловлять, то голову відрубають“. „Я втічу, кажу, тільки ти дорогу покажи так, щоб було де захиститися під лиху годину“.

„Тут, каже, ліс рідкий бува, ніде сховатися, та коли так добре один день на схід сонця просто їхати будеш, то надибаєш безпечну балку, там хоч цилий рік сиди. Хоч воно й не дуже там безпечно“. „Чому?“ — питаю. „Там живе старий характерник, січовик Охрім Неситий, — каже — небезпечно з ним стрінутись, бо з нечистою силою накладає. Тобі десь так з краю часок пересидіти, щоб кінь відпочив, а тоді далі“. „А чи ти його бачив? — питаю. „Бачив раз, каже, бодай не довелось у друге! Високий, сивий, вус в аршин, чуб теж . . . брови, мов ті мітли — страшний“. „А ваш пан знає про його?“ „Ні. Люди об тім мовчать. Пан звелів

би його привести, а хто-ж би то посмів його зачепити? Він, кажуть, кого хоче, то в камінь оберне, або в скотину яку-небудь. Страшна в його сила. Кажуть, що вовки до нього приходять та руку йому лижуть, мов пси . . . Не ражу тобі з ним сходитися, на очі йому лізти". „Ну спасибі тобі за добру раду, чоловіче, здоров будь! Мені самому з таким чортом стрінутися ніяково. Либонь не відважуся в сей бік до схід сонця. Ти, будь ласка, покажи иншу ліпшу дорогу".

Тоді сердега став мені розповідати, що є по тім боці ліса, а що по тім, та по всіх селах пана Овруцького снуются шпиги, дуже ласі на прохожих, бо пан за кожного пійманого козака по золотому дає.

— На що-ж ти йому таке говорив?

— А так. Коли-б дізналися, що я був у його, взяли-б сердегу на допит, куди й що — а він міг би проговоритися, що я поїхав до балки. А так скаже, що я поїхав на південь або на північ, то туди й погоня буде . . .

А коли-б Господь допоміг до того характерника добратися, тоді ми й безпечні.

— Воно справді хитро ти обдумав.

— Полісовщик лісник попрощався зо мною та ще й паляницю дав на дорогу. Ось тобі, Карпе, половина . . .

Козаки були голодні, тому паляницю з'їли в мить.

За весь той час не злазили з коней. Коні поскубали трави й рушили далі.

Уже вечеріло, коли побачили перед собою велику гущу дерев і кущів. Не було ніякої доріжки, лишень незамітна стежка. Їхали один за другим. В'їздили в глибоке провалля. По боках, що раз вище, піднімалися стіни, порослі кущами й високим деревом. А далі провалля розширювалося, й козаки могли вже їхати побіч себе.

— Знаєш що, Карпе, нам би говорити тепер голосно хрещеною мовою, а то, чого доброго, старий хрін сидить де за кущем та ще кулю пошле на привітання . . .

— Може-б ліпше гукнути козацьким звичаєм?

— Або заспівати . . . вже так давно не співали . . .

І вони обоє заспівали:

Гей, хто в лісі озовися!
Та викрешем огню,
Та закурим люльку,
Не журися.

Їх сильні голоси відбивалися луною по берегах балки й ім самим веселіше стало. Хлопець прокинувся й став розглядатися по боках, мов у сні.

Максим широко разкрив ноздрі й став у воздусі нюхати.

— В повітрю дим чути . . . Десь недалеко чортів син сидить . . .

— Яке тобі діло до чортового сина? — Коли тобі не подобається, так геть до самого біса, а його синові дай спокій! — гукнув на них збоку зпоза скелі якийсь сильний голос.

Козаки поглянули туди. З-поза скелі виходив старезний, сивий дід з рушницею в руці . . . Він був в одній сорочці, в постолах, оперезаний мотузком. Сорочка на грудях розіп'ята, без шапки.

За поясом стирчав довгий ніж.

— Здоров був, діду! — гукнув Карпо, — не гнівайся, будь ласка, не хотіли тебе образити . . . От так вихопилося негарне слово, а ти вибач.

— Хто ви в біса будете?

— А вже-ж що Запорожці. Знати птицю по піррю . . .

— Чого ви сюди забилися?

— Овва! ти бо справді сердишся та й у гості не приймаєш. Та, бач, нам скрутна година. Хоч не хоч, а не підемо звідси, хоч палицею бий . . .

— По тобі й по звичаю бачу, що ви добрі люде. Я вже давно знаю, що ви в балку мою заїхали. Та коли-б ви були

не заспівали козацької пісні, то вже-б і не жили. Я дуже стережусь непроханих гостей... Ну, тепер, здорові будьте, панове товариство, просимо гостей у хату.

Старий зійшов у низ, наблизився й руку їм подав.

Козаки позлазили з коней.

— Добичу везете? — питає Охрім, показуючи на хлопця.

— Вовченя піймали та треба його уговкати. Де-ж твій зімовник, діду?

— Ходіть, то й покажу.

Охрім пішов попереду. Тут дно балки ширшало. Стояли тут грядки з яриною, овочеві дерева, пасіка. З-за гори місяць показався. Стало ясно, й усе було видно. Старий завернув у бік, відчинив малі плетені ворота й впустив туди козаків. Зараз-же вискочили два великі мов вовки пси. Стали біля діда лащитися, а тоді обнюхали козаків і теж помахали хвостами.

— Бачу, що ви добрі, свої люди, коли мої пси на вас не гавкають... То мудра тварина, зараз занюшить козацьку душу. Коли-б так сюди попав пан, або жид, або татарин, так на шматки розірвали-б.

Наблизилися до хати. Та то не була хата, а велика камінна печера, до якої старий Охрім приставив двері й у середині причепурив. Козаки ввійшли за старим у середину й він засвітив каганець.

Карпо роздивлявся. Була се простора висока печера з рівним глиняним помостом. З одного боку в стіні видовбана піч, на якій догарав огонь. Від того блимало світло по стінах, малюючи невиразні чудовижні взори, які то повставали, то зникали, пересувались з місця на місце.

Дим з тої печери виходив якоюсь щілиною на двір. Навпроти входових дверей стояла якась щілина, заткана дошками. Були се двері до льоху. Карпо не міг при світлі гаразд роздивитись від разу. Він держав на руках хлопця й не знав, де його діти.

— Будь ласка, діду, чи нема в тебе чого з'їсти, бо ми страх голодні, й для дитини-б дечого.

— Зараз зварю козячого молока, а для вас зараз вечеря буде. — Старий пішов з каганцем поза піч до якихсь дверей. Там була невеличка печера з лежанкою, вкритою кожухами. Він покликав туди Карпа.

— Ось тут поклади дитину та зроби біля його, що треба. Карпо поклав хлопця на лежанку й розгорнув з кожуха. Хлопець був мокрий. Він уже прокинувся та дививсь на все з острахом, не розуміючи, що з ним робиться.

Карпо став обережно роздягати його до гола з мокрої одежи.

— Я тобі зараз, Остапику, одежу просушу при огні. Поки що ти полеж так, а колиб тобі холодно було, то накрийсь кожухом.

— Я хочу до мого покою.

— Тут нема, дитинко, твого покою, почди до завтра...

— А я хочу! Занеси мене зараз до мами.

— І мами тут нема, а тепер і ніч, і далеко їхати.

— Зараз до мами мене занеси, сердився хлопець, а то я поскаржуся батькові, й він звелить тебе побити.

Хлопцеві здавалося, що то хтось з слуг коло його порається.

Карпо передав мокру одежу Максимові, щоб той просушив її при огні.

За той час приніс старий Охрім кухоль теплого козячого молока.

Хлопець узяв кухоль в руки й став жадно пити молоко.

— Добре молоко? — питає старий.

— Не добре, воно смерділо. Завтра мені такого не давай.

— У мене, дитино, иншого нема...

— То завези мене зараз до мами...

— Тепер не можна — ніч, у лісі вовки бувають. Можуть тебе з'їсти.

Хлопець почав плакати. Його вдягли в просушену одежину й поклали спати. Він довго ще хлипав, поки заснув утомлений.

Старий узяв каганець і ввійшов до першої печери. Він поставив на столі борщу з рибою, паляницю, меду...

По вечері вийшли на двір. Ніч була прегарна. На блакитному небі світив великий місяць. Усюди було тихо, лиш соловейко в садку аж заходився, так виспівував. В воздусі пахло від розквітлої садовини, що, мов снігом, вкрилася білим цвітом. Дерева кидали дивовижні тіни на мураву.

Чарівна українська ніч!

Старий виніс кілька кожухів і розіслав на землі під роскішною черешнею.

— Ну й козаки з нас! крикнув Карпо, а деж наші коні?

— Не журись про коней, їм добре й безпечно. Он там пасуться поприпинані.

— А не буває тут часом вовка?

— Буває й вовк, та в мене добрі собаки. Здалека його почують та розірвуть на шматки. Сідайте ось тут, коли не голодні, та розкажіть мені, звідкіля ви й куди їдете?

Карпо став розказувати старому про все, що ми вже знаємо...

Дід Охрім вислухав усе, покурюючи люльку, та й каже:

— На пана Овруцького треба-б нашого Кривоноса. Той ніколи з порожніми руками не відходив. Ех! набрали ми тих замків панських, набрали, а що панів та жидів налущили, то й не перелічиш.

— Хиба ти, діду, Кривоноса знав?

— Чи я знав? я з ним у всіх походах був, та й його славну смерть бачив ось тими очима, що на тебе дивлюся!

— А хіба ти такий старий?

— А як ти гадаєш?

— Шістьдесять либонь...

— Додай ще двадцять, то як раз буде мій вік...

— Вісімдесять літ? — скрикнув здивовано Максим...

— Так, так, синку. Як покійний Хмель утік на Запорожжя, то я вже козаком на Січі був. От так наче тепер його бачу, як стоїть на січовім майдані перед усім товариством і плаче, жалується: „Я, каже, старий козак поможіть, мені браття“...

Пішло козацтво з ним, пішов і я. Запорожців наче-б огнем підпалив. Було завзяття. Жовті Води, Корсунь... гей гей, Боже святий! Гомоніла слава козацька. Ляшків-панів, жидів орендарів та єзуїтів гнали, мов череду... Потому пішли загони по всій Україні. Я ходив з Кривоносом. То був козак! Як світ світом, такого не було й не буде. Лицарь був. Нічого не було, чого-б він злякався. А вже на Ляхів страх завзятий був. А жидів мотлошив, що аж рука умлівала. Козацтво йшло за ним, як нетлі за світлом. Часи, часи славні, де ви поділись? За Хмельом став цілий народ. У кого лише здорові руки та ноги, кидав усе та біг до батька Хмельницького. То була сила. Ми могли й без татарської підмоги розмести цілу Польщу. Нераз говорив славний полковник Богун, щоб позбутися татарів та самим кінчати. Хмель не зважився на те, хоч знав, що татарва його вже кілька разів зрадила. Не послухали Богуна. От і прийшло Берестечко.

— Ти, діду, був і під Берестечком?

— І там був. Я зрятувався чудом божим. Три дні болотом ішов, комишами. Не гадав я вийти живим. —

— Так славно почалося, а що з того? зітхнув Карпо.

— Така воля божа. Попуст за наші гріхи... так, так. Хмельницький славний козак був, розумний ватажок, та він не доріс до того, щоб Україну поставити самостійною... Як би вам це сказати? Вилетів на гору орлом, а зліз униз жабою, бо голова йому закрутилась від такої висоти. А лізучи вниз, поскидав тих, що йому помогли в гору вилетіти...

— Як се?

— Ось як: увесь український народ став за ним одною душею, бо всім було зле від панів, а найгірше мужикам. Ті мужики-невольники стали від разу лицарями, та ще й якими. А Хмельницький, заманюючи мужиків до себе, обіцював усе, а в зборівських пунктах забув за чернь, за мужиків, а про самих козаків дбав. А чого не можна було під Зборовом доконати? Я на те все дивився. Ми так зімняли всю Польщу в одній жмені, що тільки потисни раз рукою, й сліду по них не лишиться! А тут Хмельницький гукає: згода, згода! та ще булавою завзятців одганяє, короля собою заступає. Пишуть пункта, та так, наче-б мужиків і на світі не було, а саме козацтво...

— Говорять, що се сталося по волі кримського хана. Він грозив, що коли козаки не вгамуються, то він Польщі помагатиме.

— Начхать було на хана й на цілу орду. У нас таке було завзяття, що з татарів ні одна лаба не вийшла-б жива. Кажу вам: ляшня вже конала під нашими шаблями. Ще півгодини, й був би їм усім капут. Кажуть, що Богун аж плакав перед гетьманом, просив, щоб не переставати.

— Чого-ж Богун не доконав сього сам? Його-ж були-б козаки послухали?

— Він лицар був. Не хотів заводить у війську роз'єднання. Він хоч не згоджувався з тим, що робив Хмельницький, а зоставався йому вірним аж до смерти. То щира була душа... Хмельницький відцурався черні, простого народа. Народ перестав йому вірити, а від того все пішло шкереберть... Хмельницький тяжкий гріх узяв на душу, по волі чи по неволі... Слухайте, хлопці, мого старого розуму, пам'ятайте, що без народа або проти народа нічогісінько не доконається. А з народом однодушно можна гори перевалювати. Пам'ятайте як гарно йшло Хмельницькому, коли народ йшов за ним, а як пішло йому з Петрового дня, коли народ від його відскочив... Аж до того прийшло, що народ про-

клинав його: „бодай тебе, пане Хмельницький, перша куля не минула...“

— Давно ти, діду, від козаків пішов та в сій глушині засів?

— Тридцять літ буде, як тут живу самітно.

— Від тебе не одно-б почув, не одного навчився...

— Може. Тепер спіть здорові. Ще й завтра день буде, то розкажу дещо. Мене теж сон морочить.

Не треба було сього козакам двічи казати. Вони були змучені й на силу відганяли сон. Місяць сховався за ліс. В балці стемніло. Соловейко затих. Десь високо в скелі озвалась сова. Чути було, як коні хрупали траву.

VI.

Вже сонце вийшло високо на небі, а козаки ще спали.

Дід Охрім давно вже зварив для гостей снідання, обійшов своє господарство, був у пасіці, коней напоїв, до хлопця навідувався, а вони спали мов убиті.

Їм спалося дуже добре. Під черешнею сонце їх не пекло.

В повітрі було тихо, без вітру, повітря тремтіло на сонці. Бжоли бреніли на деревах, збираючи мед. У такому то й вік проспати можна. Старий воркотів незадоволений: нінащо козацтво звелося, сплюхи та й годі, — а далі не втерпів, та й гукнув їм над головою:

— Ану, панове товариство, вставайте, пани йдуть!

Карпо з Максимом схопились від разу на ноги.

— Які пани? Де! Що! — питають заспані.

— Егеж! от налякав!.. то я так жартував лиш, щоб скоріше прокинулись. Панів чорт має, звідкіля їм тут взятися, — а поки що вмийтеся та снідати ходіть.

Охрім повів їх недалеко своєї оселі. Тут плило з скелі чисте, як кришталь джерело й спливало до великого кам'яного басейну, звідки відпливало малим потічком в долину. Над потічком стояла якась невеличка будівля.

Козаки залюбки вмилися холодною водою.

— Гарна в тебе вода, діду...

— Без цього я б тут і години не всидів. Та воно, ніде правди діти, такої балки на всій Україні другої немає...

— А се ж що за будівля така?

— Млиночок поставив.

— І млиночок? — здивувався Карпо...

— Хіба-ж на базар за борошном піду?

— А зерна звідкіля береш?

— Землю орю, та й збираю, що Бог уродить...

Звідси пішли до домівки. По дорозі стрінули в загороді ціле стадо курей.

— Та ти, діду, справді хазяїн не аби-який.

— Побачиш ще дещо.

Старий виніс їм снідання під черешню. Варене молоко, мед у мисці, паляницю, печене мясо.

— Мені б на паненя подивитися.

— Я дививсь, він ще спить.

— Чи не багато того спання?

— Нічого, хай виспиться гаразд. Тепер ходіть, покажу вам моє хазяйство.

І повів своїх гостей по леваді. Зараз з лівої сторони від печері була друга, ще просторніша. Тут була стайня на кози, два волики й корову. Тепер не було тут нічого. Товар пасся в окремій загороді. Вхід до тої печери заложений був кущами так, що не видно було нічого. Трохи ниже стояв гарний садок. В садку стоять рядком вулики. На деревах бренять бжоли. З другого боку йде огорожа на товар. Він пересувається з місця на місце, поки не випасе трави. На самій середині балки грядки з усякою городиною. Капуста, буряки, морква, кавуни, огірки. А ще далі загони пшениці, ячменю, гречки та проса...

Козаки не можуть отямитися з дива...

— Ти тут сам діду?

— Тепер не сам, гостей маю.

За ними ступали крок за кроком два великі пси. —

— І ти, діду, не боїшся сам?

— Хіба-ж я сам? Ось, бачиш, мої товариші, мої вірні слу и, — каже, показуючи на псів. Ану, нехай би мене хто зачепив...

За той час хлопець прокинувсь і вийшов аж на двір. Він стояв перед печерею й протирав заспані очі. Сонце його разило.

— Остапику, гей! — гукнув Карпо, — ходи сюди, сину...

— Я хочу до замку.

— Хіба-ж тобі погано тут? — питає дід. Ходи зо мною, щось тобі покажу. Він узяв хлопця за руку й повів до товару.

Тут було маленьке, біле, мов сніг, козлятко.

— Що се таке? — питає хлопець цікаво.

— Козлятко. Я тобі його подарую, візьми собі...

Хлопець дуже зрадів. Узяв козлятко на руки й поніс. Воно забекало. Прийшла стара коза, понюхала й стала вп'ять скубти траву.

— Тобі, певно, їсти хочеться?

— Хочеться.

— Ну, ходи й козлятко з собою візьми, воно вже твоє.

Хлопець тягав козлятко, аж засапався. Стярий виніс йому молока й шматок паляниці. Хлопець так був занятий козлятком, що й на їду не дуже то зважав. А далі наставив кухоль козляткові. Воно встромило свою мордочку до кухля й стало пити молоко.

Се дуже хлопцеві сподобалося. Він став тішитися, сміятися.

Козаки дивилися на се й собі усміхалися.

— Дай кухоль, я тобі ще принесу, а то голодний будеш.

Старий приніс ще молока. Хлопець випив трохи, а решту дав козляті. Тепер воно бігло за ним, мов песик, а хлопець радів. — Потім дід повів його до млинка й пустив на млин воду. І се хлопцеві дуже подобалося.

— Гарне се? — питає дід.

— Дуже гарне, я такого ще не бачив...

— Коли будеш чемний, то будемо обоє молоти борошно.

— Яке борошно?

— А таке, що з його паляниці печуть, бублики.

Тепер хлопець не відставав від діда...

— Як тебе, діду, звати? — питає.

— Зови мене, синку, дідом Охрімом...

— А ти мене зви паном Станіславом Овруцьким.

— Фе! так погано. Я тебе звати буду Остапом, це краще. Ти, бачиш, ще не пан, бо пани великі, а ти малий. Підростеш, тоді друге діло... Тепер ходи до пасіки.

Усе те було для такого панятка невидальщина. Хлопець був дуже цікавий. Тут бачив усе нове, все його цікавило.

А старий Охрім, мов дбайлива нянька, говорив з ним, пояснював. До полудня геть заприязнилися з собою. І мами не згадував.

Тимчасом козаки пішли до печери. Вона була простора й на прочуд ясна. Через вікно, видовбане в передній стіні, влітали сюди цілі снопи соняшних промінів. На лівій стіні висіла багата турецька й польська зброя, довгі рушниці, вибивані золотом, дорогі пістолі. шаблі, ятаґани. Усе те зложене в порядку, завішене на жердках, прибитих до стіни. Уся стіна вкрита турецькими килимами. В одній великій щілині в сій стіні висіла багата одежа. Оксамитові кунтуші, шовкові жупани, пояси, чоботи сап'янці. А над зброєю стояла довга полиця, заставлена золотою та срібною посудою. Срібні михайлики, тарілки, збанки на мед...

Наші козаки оглядали все цікаво та дивувались таким багацтвам в тій печері.

Заглянули й до спальні старого. Не було тут нічого незвичайного. Проста лежанка з дощок, вкрита кожухами; над тим висіла рушниця, проста з витертим ложем, порохівниця,

мішок з кулями, довгий гострий ніж та два пістолі й ікона Богородиці в золочених рямах. —

Козаки перехрестилися, а далі глянули один на одного й відразу подумали собі: „говорять, що старий з чортом руку держить, а в його ікона християнська“.

Старий покинув хлопця з козою на дворі й заходився варити обід.

Козаки теж вийшли на двір і наблизилися до хлопця. Він держав козлятко за шию й щось до його говорив.

— Що-ж, Остапе, добре тобі тут? — питає Карпо.

— Добре. Воно так молоко п'є з кухлика, мов цуциня.

— Воно краще цуциняти, бо не кусає... А може б ти мені його подарував? — дрочився Карпо.

— Не дам. Попроси діда Охріма, він тобі дасть инше. Там ще скілько є.

— А ти любиш діда Охріма?

— Люблю. Він обіцяв навчити мене стріляти медведя.

— А мене любиш?

— Тебе ні. Нащо ти мене забрав від мами? Я хочу до мами, — і хлопець став плакати...

Почув се дід Охрім:

— Остапе, ану ходи до мене, щось тобі покажу. Хлопець побіг миттю до печери... Дід Охрім став його забавляти та заговорювати.

— Треба буде його тут залишити, каже Карпо до Максима. Здається, кращого місця не буде. Візьму його звідсіля, як підросте та зовсім забуде про колишнє.

— Я теж так гадаю. Тут і безпечно буде. Я справді не знаю безпечнішого місця. Воно неприступне, а ще народ уважає старого за характерника й чортового кума.

— Я справді не вгадаю, в котрий бік іти, щоб звідсіля вийти. Якийсь справді зачарований кут. Сьогодня поговорю з дідом. В мене трохи червінців в сідлі є, то лишу йому на початок.

— Цікаво знати, хто він? Розумна людина, нічого сказати. Як він тут гарно загосподарився. Усе має, чого душа забажа. Таких зімовників на цілій Україні либонь нема.

— Про все розпитаємо потроху, може й довідаємося щось. — Козаки полягали під черешнею на кожухах.

Вийшов до них старий, ведучи за руку Остапа. Він щось говорив і сміявся з утіхи.

— Я тобі, синку, постолі зроблю, такі маленькі. В тих чобітках тісно тобі ходити, а босому небезпечно. Тут гадюки трапляються; а вони кусають так, що вмерти можна.

— А які ті гадюки?

— Пожди, колись покажу. Вони такі, мов мотузки, повзуть по землі так скоро, що тільки оком мигнеш. Та я тут маю такого, що їх ловить.

Старий став якось дивно свистати крізь зуби. Згодом вийшов з кущів борсук. Він саме держав у зубах гадюку, що вилася коло його спини й завзято кусала його грубу шерсть.

— Ось бачиш. Се борсук, звірь дикий, та я його освоїв, і він тепер мені в пригоді стає, бо гадюки ловить.

— А гадюки його не кусають?

— Кусають, та йому се не шкодить, так йому Бог дав.

Тимчасом борсук перекусив гадюку надвоє. Розкушені шматки стали скакати, витися. Голова підскакувала високо. Борсук брав одну часть за другою й згриз смачно. Тоді присів на землі й дивився Охрімові в очі.

— Пожди, голубе, молока дам. Ти заслужив се. Старий виніс в мисці молоко й подав борсукові.

— А можна його погладити? — питає хлопець.

— Тобі не можна. Він тебе ще не знає, то може вкусити.

— Той дід справді якийсь знахорь, говорив Максим Карпові. — Гляди, які чудасії виправляє.

— Ми ще побачимо, як він чортяку за роги поведе напувати — сміявся Карпо...

— А ходіть но обідати! — гукав Охрім.

Прийшли в печеру. На столі понаставляв Охрім такої всячини, що на десяток людей вистарчило б. З миски парував смачний борщ з свинячим мясом, була смажена риба, печена дичина, медівник, хліб і великий збанок доброго меду.

Посідали за стіл, старий проказав молитву й перехрестив тричі страви.

— Тепер їжте на здоровля й беріть, що завгодно — я припрошувати не буду.

Малого взяв на коліна й дав йому срібну ложку. Хлопцеві дуже смакували ті страви. Не треба було й козаків дуже припрошувати.

Вони їли, аж за вухами лящало.

По обіді пішов старий за своїм ділом. Хлопчина побіг за ним, а ззаду бігло козлятко й два невідступні товариші — пси.

Козаки полягали під черешнею з люльками, поки не задрімали.

По вечері полягали вп'ять під черешнею на траві. На колінах старого Охріма приліг хлопчина. Він не хотів іти спати в печеру. Старий постелив йому кожух овечий, а другим його прикрив. Хлопець узяв козлятко за шию та так і заснув.

— Слухай, діду, каже Карпо. Ти справно вмієш з дітьми поводитися. Чи ти-б не подержав при собі отсе хлоп'я, поки не підросте трохи? Бо справді не знаю, де його дінути, а з дитиною мені ніяково возитися.

— А ти як гадав? Я-б тобі його навіть не віддав тепер, — то ще дитина, заморилася-б. Не першина мені дітей ховати, хоч своїх не мав ніколи. Виховав я їх багато сиріток козацьких, поки на Січ не виправив. Нераз до мене навідуються ті, що живі зостались...

— В мене трохи червінців є, то дам на початок...

— Дурний ти, козаче, з твоїми червінцями. У мене є їх більше, ніж ти думаєш. За червінці я тобі нічого не зроблю, а зроблю все за добре слово. Я це хлоп'я полюбив. Воно здається не в тата, а в маму вдалося, по тім усім судячи, що

ти мені говорив... Я з його виховаю славного козака, виховаю в страсі господнім, та ще й грамоти навчу...

— Грамоти? То ти, діду, письменний чоловік? — говорив здивовано Карпо...

— А хіба ти гадав, що письменні в постолах не ходять та й у печерах не живуть? Ей, небоже, було колись зо мною инакше. Я в Київі вчився, в бурсі побував. Здорово мене били та й добре вчили, поки з бурси не втік...

— Не смію тебе питати про твою історію, бо це не по козацьки, але вона дуже, мабуть, цікава...

— Як ти мені про себе розказав, то слід мені оповісти дещо й із мого житя. Коли цікаві, то послухайте. Ось тільки люльку закурю.

І знову світив ясний місяць на небі. Була повня. Хто такої літньої ночі не бачив, то хоч як описуй, малюй, а все не так вийде, як воно було справді.

Старий Охрім набив люльку тютюном, закурив і так став розказувати.

— Мій батько попом був у селі Ольшаниці на Волині. Тяжко нам жилося тоді всім православним. Не минала панщина й мого батька, хоч він в рясі ходив. Гірко про се розказувати. Нас було двоє синів у батька.

Раз якось прийшли до нас на постій кварцяні жовніри. Напилися та давай задиратися. Батькові осмалили бороду, а коли мама за нього вступилася, то одни кварцяник так її штовхонув у груди прикладом рушниці, що вбив на смерть. Мій старший братчик Петрусь вступаючися за батька вчепився зубами в його руку. Тоді кварцяник заїхав хого по головці пістолем, що аж мозок вискочив... Ну, а я на се дививсь зза печи та й плакати боявся. Опісля нічого було мені в дома робити. Батько одвіз мене в Київ до своєї сестри, що жила за одним міщанином на Подолі. Звідсіля мене в школу посилали. Батько частенько до мене навідувався. Я перейшов у висщу школу, вчився добре. Побув я там чотирі роки.

Батько хотів бачити мене попом. Та не діждав того, бо вмер. Тоді мені геть відхотілося попівського хліба. Я покинув школу та й вийшов з бурси, щоб ніколи туди не вертатись. Я здибав на базарі купку Запорожців та й пристав до їх. Що-ж вам казати, як воно на Запорожжу, коли ви й самі здорові, знаете. Там дуже поважають науку, та тільки хто освітою величається, того не люблять, чваньком називають. Навчився я военного ремесла, в походи з Запорожцями ходив, у Криму був, аж поки не счинилася пригода, про яку я вам уже розказував. Приїхав на Січ Хмельницький, і козацтво все заворушилось. Пішов і я. Був я в усіх походах, держався Хмельницького аж до його смерти. Гадав і далі йти за його думкою, поки в козацтві був який порядок. А то стали гетьмани мінятися, бувало й по двое, трое відразу. То той дурний Юрась, котрому свинопасом бути, а не гетьманом, то Виговський, то Брюховецький, чура, наймит Хмельницького, якому Москва помагала. Повстали брат на брата, з одного боку Москва під'южувала, з другого Польща. Дивлюсь на все це та й плачу над недолею України: нащо й защо пролито стільки козацької крови? Був я не послідній козак, а все-ж таки не було в мене такої вдачі, щоб самому за діло взятись. Були кращі від мене голови, та нічого не вдіяли.

І я плюнув на все, покинув козаків, не пристав ні до кого, а пустився навмання пригожого місця шукати для себе. Щасливо знайшов я отсю балку, перевіз сюди свою мізерію й живу тут уже тридцять літ. Мені тут добре. Усе маю, чого мені треба, й усе роблю своїми руками, сам. Ніхто мене не зачіпае. Зловили мене раз у лісі пани, як за гайдамаками ганялись. Тоді я до них по латинському заговорив, а вони тільки баньки витріщили. Ти, кажуть, шляхтич, ходи з нами. Тоді я до них: пустіть мене, люди добрі, хочу жити так, як мені подобаеться. Ся латина мене спасла, а то були-б повісили. Вони знають, що я тут живу, та не займають мене. А селяне вважають мене за великого чародія, знахора,

характерника, й бояться мене. Хай буде й так, я їх не чіпаю, з людьми не живу, хіба візьму, коли трапиться, яку сироту та в люде виведу.

— Чого-ж тебе знахорем та характерником прозвали?

— А от чого. Я зілля знаю та людям помагаю. Вони часом, як біда прикрутить, заходять таки до мене за порадою. До того в мене кіт чорний е, а се вже, кажуть, непремінно чорт. Кота я мушу держати, бо мишва всю мізерію-б мені рознесла. А чорний кіт кращий, нім білий, бо вночі його миш не добача.

— Так ти, діду, залишиш у себе мого хлопця?

— А вже-ж, коли казав, то й лишу. Та ти казав мені вчора, що хлопця захопив, щоб помститися за батька. Чи така твоя вся помста буде?

— Ти ще не догадуєшся? Хочу з його виховати завзятого козака, а тоді пущу його на панів. Подумай: освоене вовченя на вовків пустити...

— І се мені годиться знати. Значить, має вийти козак завзятець. Значить, треба йому змалку одкрити очі на ті кривди, яких український нарід від них зазнає.

— І виробити йому вдачу, щоб ніколи від козацтва не відскочив за жадні скарби світа, хоч би й дізнався, з якого гнізда він птиця...

— Тебе я добре зрозумів, так і робитиму...

— Ми завтра поїдемо.

— Чого вам так спішно? — Посидьте трохи, відпочиньте, підживіться трохи, а то висохли, мов хорти.

— Таки, діду, поїдемо. Колись, може, й вернемось. А коли-б нам прийшла скрутна година й не було-б де сховатися, тоді приїдемо, хоч палицею гони А тепер ми тобі лише заважаємо та робити не даємо.

— Коли ви про роботу згадали, так добре. Щоб даремно хліба не їли, скосіть мені леваду...

— Коли так, то лишаємося та відробимо тобі, діду... Правда, Максиме?

— А вже-жі! Хіба-ж ми косити не знаємо?

— Ну, добре, гості мої, тепер я вам на бандурі заграю... Старий пішов до своєї печери, виніс бандуру й став грати. Потім заспівав сильним ще голосом козацьку думу про Богдана Хмельницького.

Козаки слухали уважно. Серед тої літньої вкраїнської ночі, при яснім світлі місяця, вони були наче-б зачаровані. Все те, про що в пісні говорилося, вони наче-б бачили тепер на власні очі...

Старий ударив ще кілька акордів і перестав.

— Знаєш, діду, як ти співав, мені здавалося, що я всіх тих лицарів ось тут в твоїй балці бачу.

— Говори здоров. Я такими привидами живу. Вийду сюди в ночі, сяду під отсею черешнею, молитву читаю, а далі задумаюсь і бачу всіх моїх товаришів, бачу й незабутнього полковника Кривоноса, розмовляю з ним, радію, молодію. Нераз тріває так, поки півень не заспіває, а тоді я з сну прокидаюся та й засипаю вже навспражки. З тими привидами я дуже щасливий, мені від того літ убуває...

Козаки додержали слова, скосили леваду, згребли сіно й у копиці склали. Нарубали дров, помогали біля оселі та старалися як найбільше зробити...

— А тепер відпочиньте кілька днів по праці...

— Ні, діду, вибачай, таки завтра поїдемо, от тільки дорогу покажи, бо на Красноставці, значить тою самою дорогою, вертати нам не хочеться...

— Не бійтеся, покажу вам иншу дорогу.

За той час балакали кожного вечера під черешнею й слухали оповідання старого Охріма про козацьку давнину.

Слідуючого дня рано осідлали коней і були готові до дороги.

Охрім надавав їм харчів цілий мішок. Паляниць, ковбас, вяленого м'яса, риби сушеної, сушених слив та яблук, до того ще баклагу меду.

Остап ще спав. Карпо нахилився над ним, поцілував у голівку й перехрестив. Охрім звелів одному собаці, лишитися при дитині, а другого взяв з собою. Дід ішов попереду, а козаки йшли за ним, ведучи коней за поводи. Йшли малою стежкою по-над струмочком, що вився поміж кущами високої ліщини. Натрапили на невеликий ставок. Вода було чиста така, що можна було пісок на дні порахувати.

В ставку гралися до сонця риби: карасі, пструги, плотиці.

— Та в тебе, діду, й ставок є?

— А хіба-ж я рибу з моря привожу?

А не можна-б так скупатися?

— Купайтесь на здоровля.

Козаки пустили коней, пороздягались митю й шубовстнули в воду. Вода була свіжа. Козаки не могли нею налюбуватися, й вилазити їм не хотілося, поки добре не змерзли.

— Сей ставок я сам зладив. Загатив греблею воду, й готовий ставок.

Одяглись і пішли далі. В другому місці між кущами стрінули невелику ковбаню води . . .

— Знову джерело . . .

— А ну, напийся.

Карпо зачерпнув води пригорщнею й доніс до губи. Вода була солона.

— Тут, діду, справді рай, усього маєш доволі . . .

— Богу дякувати.

— Кому ти все те покинеш? — питає Карпо.

— Кому-ж би? Людям. Коли геть постаріюсь, то приймака візьму. Може одного з тих, що їх виховав, а може кого-небудь . . .

Зайшли під високу гору. З неї виступали велетенські камні, між якими росли густо кущі калини, дикої рожі та тернини. Долом росла висока ліщина.

Старий розхилив кущі понад струмочком. Козаки пішли з кіньми за ним і зайшли в печеру, куди тік струмок. В печері було темно, хоч око виколи. Йшли навмання по воді потока, що журчав по камінчиках. Довго так ішли, не кажучи ні слова, а все вниз.

— Чи не ведеш ти нас, діду, в пекло?

Старий не відповів нічого, аж ось побачили здалека світло дня, яке що раз більшало. Коли прийшли на край, сонце вже зійшло високо. Вони мимохіть позатуляли очі долонями. З сього боку сходило сонце й осліплювало своїм яскравим промінням.

— Чи втрапили-б сюди до мене? . . .

— Господь з тобою! Хто-б сього сподівався хто-б туди відважився зайти!

— Се річка Інгул, а решту порадьте собі самі, бо мені пора вертатись. Щасливої дороги!

Охрім вернувся назад в печеру, а за ним почалапав у воді його вірний пес.

— Ото чудасія! — каже Максим до Карпа . . .

VII.

Коли старий вернувся до своєї оселі, то вже було близько полудня. Сонце стояло вже високо й дуже пекло. Охрім почув здалека плач хлопця, який в одчаю бігав і кликав діда.

— Остапику, не плач, дитино, я зараз прийду.

Хлопець кинувся бігти на його голос. Біля його біг пес, а ззаду бігло біле козятко, мекаючи.

Хлопець, побачивши діда, дуже зрадів, прибіг до його припав до його руки.

— Куди ти, діду, ходив? Я прокинувся, а тебе не було. — Шукав скрізь, і в садку, й у пасіці, й на леваді, й у стайні. Я налякався й плакав.

— Недобре, дитино моя, лякатись і плакати. Усюди є Бог, котрий нас оберігає... Чи ти вмієш молитися?

Вмію, мене ксьондз учив, замковий капелян...

— Ну, гаразд, я такої молитви не вмію, але я тебе навчу своєї, козацької...

— А коли поїдемо до мами? — спитав хлопець.

— Поїдемо, але перше виберемо мед та завеземо мамі, зберемо яблук, грушь, — треба мамі гостинця привезти...

— То вибираймо мед сьогодня, а завтра поїдемо...

— Бжоли ще не наробили меду, бо ще їм не пора...

Від цього часу настало для Охріма нове життя. Мав з ким говорити. Хлопець ходив усюди з ним. Мами вже не згадував. Про козаків раз лиш спитав, де вони ділися. Охрім пояснив, що вони поїхали на Січ, і став його дитячому розумові пояснювати, що таке Січ, хто такі козаки, й чого вони на світі хочуть.

Від того поволі крапля за краплею, змінювався в хлопця світогляд. Він переконався, що козаки, то не такі люде, що їх усіх треба-б вішати та на кіл садовити...

Охрім розказував йому, звідки козаки взялись, говорив про татар та турків, як вони на Вкраїну набігали, людей в ясир брали, мучили, як козаки відбивали невольників, билися з татарвою, з турками... Хлопець прислухувався до тих оповіданнь, жалів над недолею невольників.

А далі Охрім став йому розказувати про панів, що також людей мучили, гнобили...

Хлопець пригадував собі те, що в своїм дитинстві бачив на замку в свого батька. Він бачив, як людей гнобили, мучили на кіл сажали. Тоді він не розумів защо. Йому казали, що се мужики, хами, що їм так і треба. Та нагадав собі й те, як мама нераз просила за тих хамів батька, як батько грімав на маму й реготався, як він сього реготу лякався дуже, а мама плакала, й він її жалів. Все те нагадував він

собі тепер і став переконуватися, що тим людям робили кривду, що так не повинно бути.

Ціле літо спав хлопець на свіжому повітрю, купався в ставку, бігав, живився простими, не вибагливими стравами. Від того зовсім перемінився. З колишнього блідого, мов полотно, хлопчини виростав здоровий, румяний хлопець з загорілим лицем.

Минуло літо, настала осінь. Старий мав роботи від ранку до ночі. Ховав пні з бжолами, збирав овочі, молов зерно на борошно, квасив капусту, приготовлявся до зіми. Його комора наповняляся припасами.

Настала зіма. Ціла балка вкрилася снігом, що блищав на сонці мов діаманти. Охрім зладив Остапові овечу кожушину й пошив шапку, чому хлопець дуже радів. Тепер годі було вже спати на дворі. В своїй печері зладив Остапові лежанку з сухого моху. Хлопець не міг розлучитися з своєю козою. Вона цілий день бігала за ним, а на ніч лягала біля нього спати. Старий ходив у відповідну пору на полювання в ліс і брав з собою Остапа. Вилазили тоді на беріг балки. Згодом став його привчати до стрільби й подарував йому одну малу легеньку рушницю.

Хлопець серед такої невидальщини забув згодом про своє гніздо. Навчився вкраїнської молитви. Старий учив його грамоти з старого часослова. Хлопець був дуже понятливий, і до року вже читав старому з книжки.

Минуло так кілька літ. Остап уже виручав старого в хазяйстві. Він виріс, був дужий, відважний і непогано стріляв. Він був правою рукою діда, котрий став нездужати. Дихавиця його мучила. Зімою не міг по ночах спати. Старий прочував свій кінець. Не жаль йому було вмирати, та одна думка його турбувала: коли він закриє очі, що з хлопцем станеться?

До цього хотів він його приготовити ...

— Ти пам'ятаєш синку, тих двох козаків, що тут одного разу були?

— Трохи пам'ятаю. Я десь з ними їздив, чи щось ... так наче в сні пригадую щось ...

— Один з тих козаків, що зветься Карпо Кожух, то твій тато.

— Не вже-ж?

— Так, синку. Він, коли не загинув, то навідається до тебе ... бо бачиш, дитино, мені скоро вмірати прийдеться ...

— Хіба-ж справді так? — злякався Остап ... а що-ж я без тебе робитиму?

— То-ж то я й хочу тобі сказати ... Як я вже перестану дихати й моє тіло захолоне, то ти візьми заступа, викопай тут під грушею глибоку яму, мене вбери в жупан, кунтуш, в чоботи сап'янці, накрий мені китайкою очі, перехрести, прочитай молитву за усопших і присип землею. Потому накопай землі скільки змоги й заверши могилу, а на вершку постав хреста. А на тім хресті випиши так: Здесь опочиваєтъ рабъ божій Охрімь Неситый козакъ войска Запорожского низового поповичівського куреня товариш. Упокоілся въ году ... тепер мені вісімдесять пять літ, то собі рахуй скілько мені буде від роду ... і так напиши. А потому хазяйнуй далі, а коли тобі надокучить тут самому, то йди в світ. Панів обминай, бо вони тебе піймають, та в неволю запроторять. Ти шукай козаків та проси, щоб тобі на Запорожжя дорогу вказали. Між козаками питай за твоїм татом, Карпом Кожушенком. Та ліпше буде, як ти ще тут побудеш у балці. Коли-б сюди які люди за мною приходили, то ти скажи, що я не хочу з ними говорити. Нікого не припускай близько, щоб ніхто не знав, що я вже вмер. Люде тебе можуть скривдити, ограбувати. Йдучи звідси, виходь печерою, йди за потічком. Вхід до нашої печери заложи каменями, а товар весь повипускай — хай сам за себе дбає. А коли-б ти, побувши на Січі, вернувся сюди знову, то під моєю лежанкою закопаний глечик з червінцями. Є там стільки добра, що можна й у Київі з того дуже добре жити, чи де схочеш.

А під моєю лежанкою в головах знайдеш невеличку скриньку з паперами. Особливо бережи той великий зшиток паперу. Я над тим кілька років працював та посписував усе, що я на мойому віку бачив, поки в сій балці не закопався. Коли тобі охота, та прочитай сам, а коли ні, то передай комусь письменному в Київі або на Запоріжжі. Там списано все по правді. Памятай добре, що я тобі, синку, кажу ...

Від того дня Остап став сумний. Йому жаль стало доброго діда. За смерть він йому ніколи не говорив, аж тільки тепер. Від того великий сум заліг йому на душу. На діда дививсь з страхом і жалем, наче-б бачив його послідній раз. Остап не знав, як чоловік умирає, бо не бачив того. Дід, певно, знає се добре... Йому тепер прийшлося тяжко жити.

Дід нездужав. Цілу зиму дуже кашляв і не злазив з лежанки. Про все мусів дбати Остап. Аж з весною старому полекшало. Як пригріло сонце й розтали сніги, як трава стала виколюватись і бжола забреніла, дід вийшов на двір, підпираючись палицею й став ходити по дворі, гріючись на сонці. Він страшно змінився. Згорбився, голова та руки тряслися, та дуже змарнів. Він присів на камені під печерею й похнюпив голову.

— От, славити Бога, діду, тобі вже лекше, говорив зраділий Остап. — Буде тепліше, то подужаєш зовсім. Я тобі меду з льоху принесу.

— Сідай тут біля мене, мій синку любий, сідай, я на тебе подивлюся, ти моя втіхо, підпора моєї старости ...

Остап присів біля ніг старого й дививсь йому в старечі очі, а дід гладив його кучеряву голову.

— Мені, справді, може влітку полекшає, але тієї зіми я вже не переживу ... Мені пішло вже на вісімдесять шостий. Моїх ровесників вже либонь нема на світі ...

В ту мить схопилися з землі пси й полетіли, сердито, наїживши шерсть, вздовж потічка ...

— Що се? — спитали один одного.

— Бери, синку, рушницю, а мені подай другу. Сим боком ніхто до нас не заходить. — Старий підвівсь і випрямився. Остап приніс рушниці й побіг за псами.

— Далеко не відходь, чуєш?

А тим часом пси гавкали завзято, чути було голоси:

— Пугу! пугу!

— Хто ви? — кричав Остап, не наближайся, бо далебі стрелю!

— Краше ти приклич собак, — гукав хтось за кущами.

— Остапе, приклич собак, гукнув старий, се козаки.

Остап послухав. Пси перестали гавкати, а за хвилину вийшли з Остапом з-поза кущів два козаки, ведучи за собою коней.

— Здоров, діду Охріме! чолом тобі б'ємо, гукали козаки, вимахуючи шапками...

— Справді! Далебі! так це ви, говорив, зрадівши, Охрім, і поклав рушницю на землю.

— Чого так забарились? — Остапе, бери від них коней та проведи в стайню. Се-ж твій батько Карпо Кожушенко, а той то його товариш... От гості любі, в хату просимо!

Остап не знав, чи радіти, чи сумувати... Він узяв коней і повів у стайню та розсідлав їх, а козаки за той час стали вітати старого...

— Як раз в пору прийшли. Мені вмірати пора, то я страх стурбувався, що з хлопцем буде...

— Ти справді, діду, підтоптався, а Остап виріс, мов дубок той. Гарно виховав, спасибі!

— Я повинен тобі його віддати, та бачите, зо мною погано. Я вже... не в силі... води собі взяти... не то що Підождіть... поки мене... поховаєте, а то сам... загину... Старий розплакався...

— Заспокойся, діду. Ми щось инше загадали... Ти казав колись, що-б ти приймака прийняв. Ось тобі приймак, мій побратим, бери його...

— Хіба-б ви розлучилися? побратими?

— То-ж бо й є. Ми заприсягли собі до смерти не розлучатися, та баба перебила. Мій побратим закохався в дівчину та й засватав, а задля дівчини й товариша покидає. Ну, що-ж робити! Ото-ж він загадав одружитися з своєю Ганною, та до тебе прийти за приймака, хіба що ти не схочеш баби на твоїм зімовнику...

— Невже так? скрикнув старий, от Божа благодать! Поблагословив мене Господь на сконі моїх літ дітьми.

— Ходи, мій сину, хай обійму та поблагословлю тебе.

Старий, плачучи з радости, обіймав Максима.

— Хоч на весіллі не погуляю, то коли ти приїдеш сюди з своєю княгинею, ще заграю на бандурі та любуватись буду, як ви обоєчко танцюватимете... Господи! Тобі слава! Який я тепер щасливий! Гей, Остапе, а чого-ж ти там приріс?! Ходи сюди, гостей приймати... Ото радість... Гарно ви се вигадали!

Старий наче помолодшав, випрямився, лице повеселішало, вигладилося... погладив вуса...

— Мені-б поголитися слід. Не голився цілу зіму. Виросла борода, мов у цапа.

Підійшов Остап:

— Я, діду, коням сіна давав.

— Здоров будь, синку, сказав Карпо, — от хлопець, хоч куди козак. Став його обнімати...

А тим часом дід Охрім, не зважаючи на свою неміч, порався біля печі, щоб гостей нагодувати.

Остап його виручав...

Як козаки підкрепились, питає старий:

— Що на Україні чувати?

— Та погано, говорив сумно Карпо. — Руїна. Народ обороняється, як може й гине серед заколоту. Тільки й слави, що Запорожжя. В гетьманщині нема ладу. Старшина козацька до панства тягне, в царя та бояр ласки запобігає, хоч і на

Польщу оглядається, а простий народ в Москві бачить увесь свій порятунок. А Москва впинає що раз глибше свої кігті в українське тіло.

— Від Москви не ждати нам спасення, говорив дід Охрім. Був я при переяславській умові. Здавалося, гаразд буде під московським православним царем, а потому ту умову нищчили пункт за пунктом. Наших найкращих людей в Сибір загнали, й то зрадою, без суду. Згадати страшно.

— Я кажу, що ні на кого не можна покладати надії вкраїнському народові, тільки на власні сили, казав твердо Карпо.

— І я це кажу, щоб лиш єдність була, щоб Бог послав нам такого чоловіка, щоб здолав усіх з'єднати, а тоді нам ніхто не страшний. У нас буде така сила, що й Москву й Ляхів проженемо з нашої хати, а Туркові скажемо: зась! — А що-ж ви, козаки, тепер робите?

— Ворога б'ємо по давньому. Татарву шарпаємо, панів польських караємо, часом і Москві достається.

— Така робота нічого не варта. Коли навкруг себе крутитимешся, то не далеко зайдеш... Вам би по перед усього розбити одно, а тоді вже обертайся на друге...

— А хто-ж би, по твойому, мав бути перший? — питає Карпо.

— У давнину нам треба було поперед усього здавити татарщину й зайняти Крим та там запустити корінь. Воно може-б і тепер не було пізно. Та тепер нема вже такого завзяття на татар, бо вони теж охляли... Тепер би прогнати з правого берега Дніпра всю шляхту — панів, щоб уп'ять козацтво розрослось та в пірря поросло. Та тільки те козацтво має бути без високої, панської старшини, без реєстра, щоб усі були вільні та рівні. А впоравшись з Польщею можна-б і за Москву взятись... Та до такого діла треба голови розумної та щирого серця...

Довго так балакали. Тепер ще холодно було спати на дворі.

Козаки постелили собі в першій печері.

Другого дня, тільки на світ поблагословилося, Карпо з Максимом вже вирушили.

Старий покликав Остапа та й каже:

— Нам, синку, незабаром прийдеться розлучитись. Коли приїде сюди Максим з жінкою жити, ти поїдеш з своїм батьком на Січ. Про мене ти будь спокійний. Мої приймаки будуть мене доглядати добре. А тобі в світ треба, розуму вчитися, слави добувати...

— Хіба-ж мені, діду, біля тебе недобре? — говорив засмучений Остап. Хай живуть тут і Максим з жінкою, я їм перепиняти не буду.

— Не в тім діло. Тут могло-б жити двадцятеро людей, і не були-б голодні, та тобі годі тут сидіти. Поїдеш з батьком на Січ, так мусить бути для твойого добра. Ми більше не побачимось. Згадуй мене в молитві, бо я до тебе щирий був і дуже тебе люблю.

Остап став плакати, обнімаючи діда за шию:

— Дідусю, не проганяй мене від себе.

— Я не проганяю, а так мусить бути. Ти маєш бути козаком, а не свинопасом. Не в лісі тобі вікувати, а серед світу широкого, для України треба щось зробити, бо се святий обов'язок кожного. Я вже не піду, своє відслужив. Тепер саме твоя черга. Так воно, дорога дитино, для України так треба, чуєш? А там, на широкому світі, не дай заманитися спокусам сатани, не зляшись, не змосковись, не дай панам заманитись на почести й багацтва, а служи вірно свойому народові, тій бідній неньці Україні, розшарпаній на шматки, пам'ятай, що лиш той тобі брат, хто твоєю мовою говорить, однаково з тобою Богові молиться; той тобі брат, хто не пан, чи він польський, чи московський, чи козацький. А коли так житимеш, будеш щасливий, а я з могили буду тебе благословляти. Пам'ятай, Остапе, що коли-б ти відступив від сього мого заповіту, то я, хоч як тебе люблю, прокляну

тебе, як Каїна. Так, моя дитино, люба, — ну, обніми мене кріпко й не протився моїй волі, бо така й Божа воля. Мною й так не довго потішився-б ти... в мене кожний день дарований... не довго вже того віку — ну, не плач...

Вони обоє заходилися порядкувати першу печеру для приняття молодих. Остап заспокоївсь і приготовився до свого від'їзду.

Минуло з того часу два тижні. По зимі й сліду не стало. Усе зазеленіло, замаїлось, мов у раю. Старий з весною прийшов трохи до себе.

Над'їхали сподівані гості на трьох конях. На однім сиділа гарна чорнобрива молодиця Ганна.

Старий не знав уже, що робити з радощів. Поцілував усіх та й повів у хату. Молодиця цікаво до всього придивлялася. Вона була сирота, не було їй за ким тужити, жалувати. Старого полюбила вона від разу, їй тут дуже подобалося, тому що тут було захистно. Трохи налякалася, переходячи печерою над потоком, але се скоро минулося. Їй здавалося, що йде до пекла, а вона попала в рай...

VIII.

Третього дня після того держав Максим перед печерею пару осідланих коней, а старий Охрім держав в обіймах Остапа й плакав. В його серце крівавицею обливалось, коли прощався з своїм любим хлопцем. Карпо стояв збоку й собі втирав сльози.

— Нічого вічного на світі, заговорив старий, пускаючи Остапа. Щаслива вам дорога. Боже вас благослови! Пішли.

Старий хрестив їх, поки не сховалися за кущами ліщини. Максим відвів їх аж до печери.

— Прощай, побратиме! прощай!

Обнялись обоє сердечно. Максим поцілував ще хлопця й вони пішли в печеру.

На дорогу вирядив старий обох мов на весілля. Подарував багату одежу й зброю. Та Остап такий сумний був, що сі подарунки його не займали.

В тій печері він не був ніколи. Йому аж страшно стало в тій пітьмі брести водою.

Вийшовши на світ божий, вони посідали на коней і їхали зразу на південь, поки не здибали пригожого місця до переправи. Тут перейшли на другий бік і опинилися в степу. Їхали мовчки. Остап такий був занятий недавною минувшістю, що ні на що не звертав уваги. По дорозі здибали руїну селищ і панських замків. Карпо пояснював йому, від чого се сталося. Козаки карали панів і руйнували замки. Пани відплачували тим, що палили, руйнували села...

Це вирвало увагу Остапа з задуми.

— А де-ж люди поділися, що тут жили? — питає.

— Кого не зарізали, не повісили, то пішов світ за очі.

— І довго, таке трівати буде?

— Поки всіх панів не виженемо...

Їхали днями, ночуючи в степу, поки добрали ся до Дніпра.

Остап, побачивши таку велику ріку, не міг досить надивуватися: йому здавалося, що стоїть уже над берегом моря.

— Се Дніпро Славута, — пояснював Карпо — перехрестись сину...

Добились нарешті на Січ. Про неї чував Остап багато від діда, й тепер переконався, що воно справді так є, як дід говорив. Знайшов тут і ровесників, з якими скоро заприязнився. Тепер Карпо звернув усю свою увагу на те, щоб Остапа навчити воєнного ремесла. Він вивчив його добре їздити на коні, орудувати шаблею, стріляти, плавати. На сю науку пішло три роки. Остап виріс, мов дуб, був відважний на всяку небезпеку. Його дуже всі полюбили.

За той час виходили ватаги козаків на Україну ляхів карати. Скликáли до себе народ, збірали ватаги збройного люду, деколи вертали з великою добичею, деколи знову не

вертався ніхто. Котрий ватажок вернувся щасливо, його обірали знову. Такий найбільше міг біля себе згуртувати козаків, бо його шанували. До таких належав і Карпо Кожушенко. Йому теж пощастило в кількох таких походах. Через те й його сина Остапа всі любили.

Тому й не диво, що коли тепер Карпо загадав такий похід, пристало до його повних п'ять сотень козаків. Карпо загадав виконати свій замисл і покінчити з паном Овруцьким, про якого пильно розпитував утікачів з Красноставців. Від них довідався, що жаден козацький загін не здужав узяти красноставецького замка.

— А я його таки візьму! — сказав твердо Карпо... Лагодься, сину, на велике діло.

Остап ходив нераз з козаками в похід на Крим, на панів. Перейняв усі хитрощі козацькі, а панів ненавидів від усього серця. Про своє панське походження забув зовсім. Йому наче снилося, що побував колись на пишньому панському замку серед роскошів. Нераз питав про се Карпа, та ніколи не почув иншої відповілі, як хіба: „колись про се дізнаешся, тепер памятай лиш, що ти козак... хіба цього тобі мало?"

А йому на стільки було сього мало, що хотів стати найславнішим козаком на всю Україну, таким, як був Сагайдачний або Хмель. До козацтва приліг цілою душею. В панах бачив страшних ворогів, яких треба нищити. На Запорожжя приходили втікачі з під панського ярма. Вони розповідали про те, як народ мучиться, і се ще більше розпалювало його завзяття. Чував він багато й про пана Овруцького, й нераз пригадував Карпові, що й цього діявола пора-б уже на чергу оставити...

— Прийде й на його свій час, говорив Карпо.

Тому то Остап дуже зрадів, почувши про похід на красноставецкий замок.

— Се в мене послідній поход, говорив Карпо Остапові. Не в одній був біді, а Господь хоронив мене, щоб я міг ще з паном Овруцьким порахуватися. Таке маю передчуття.

Та коли сповню мою присягу, то не жаль мені буде вмирати, ляжу спочивати на землі, де й родився.

— Хіба-ж ти, тату, звідти будеш?

— А вже-ж. Тому-то в мене з сим собакою не покінчене діло.

— А що він тобі зробив?

— Мого батька й маму звелів киями на смерть забити, а мене втопити, та добрий чоловік сховав мене в пору від панського гніву.

— Ну, коли так, то й мені з ним діло... От гаразд складається!

Не близько було з Січі до Красноставців, — та ще ватага Карпова накладала дороги, обминаючи села, міста та панські замки, щоб прийти незамітно до Красноставців, поки доберуться до ліса, який Карпо знав дуже добре. В сім лісі вони сховались, мов на дні моря. Карпо вишукав якусь неприступну балку й тут ждали слушного часу.

IX.

У той час готовились на красноставецькім замку до великого свята.

Пану Овруцькому надокучило самітне життя серед сеї пустині, а при його багацтві не тяжко було знайти дружину, хоч би з якого роду.

Пан Овруцький оженився з дочкою маґната Потоцького в Бучачі й саме тепер мав вернутися до свого замку з гарною двайцятилітньою жінкою.

Щоб сей поворот випав славно й урочисто, пан Овруцький заповів величавий бенкет і запросив панів сусідів.

Він не пожалів нічого, щоб бенкет випав на славу його роду. Хотів показати, що він не менший маґнат, як і його тесть пан Потоцький.

Виїзджаючи на весілля, приказав службі, щоб усе було приготовлено гаразд, як личить маґнатові, щоб не осоромитись перед панами. — Гостей запросив багато.

З усіх усюдів зїздилися пани зі своїми почотами.

Пора здавалася спокійна, про козаків у тих сторонах не було чути.

Цілими днями приїздили до замку панські карети й коляски ріжного рода й форми, а за ними цілі валки возів, коней, служби й псів та збройного почоту двірських козаків. Кожний показував себе важним тим, що виступав з великою дружиною й табором. У тих часах треба було ночувати в степу або в лісі, бо дорога тяглася нераз і тиждень. Треба було все возити з собою. То-ж вантажили на великі вози дорогі шатра для панства, шатра полотняні для служби, кухню, посуду, харчі, вина, горілки, мягку постіль. Пани звикли до вигоди й роскошів, тому ніщо не могло їм бракувати в дорозі.

Красноставчане, дивлячись на ті табори, тільки хрестилися та ховалися куди хто міг. Вони знали, шо пан має вернутись із молодою жінкою, що на замку буде якийсь бенкет, і знали, що при такім бенкеті не обійдеться без напасти. Вони знали, що пани, попившись, вигадають якусь забаву, при якій не обійдеться без людських сліз. А що вигадувати буде ще й панська служба?

Ось недавно загадали пани собі на втіху топити в ставі відьом. Ловили по селу молодиць і старих баб, та кидали в воду: котра не втопилася, то видно, що відьма, бо їй чортяка помагає. Таку вбивали.

Наляканий народ дріжав. Жінки плакали, діти ховалися по бур'янах, мужики тільки кулаки стискали, та ні на що не могли зважитися, не чуючи в собі сили.

А панів напливало в Красноставці щораз більше й більше. Усіх годі було помістити в замку. Вози позаїздили на економію. Служба або тут помістилася, або йшла до хлопських хат на постій. Панство значне розмістилося в замкових покоях. Від того було на замку так тісно, що нікуди голки покласти. Служба ганяла один за другим, як в мурашнику. Зносили з возів скрині з убраннєм святочним, то що, ходили сходами вгору, униз, штовхаючи один одного.

Замкова служба розмістила гостей, вважаючи на їхню гідність, а всім порядкував маршалок замку, старий та сивий слуга пана Овруцького, також гербовий шляхтич.

Коли гість розтаборився, йшов до меншої залі їдальної підживитися, кожний для себе, бо головний пир було назначено на вечір. Попоївши, міг гість робити, що йому завгодно, аж до вечера. Гості розбрилися по цілім замку, по саду й парку, ходили на привітання одні до других, а там знов сходилися в гуртки, балакаючи та дожидаючи свята.

Над-вечір приїхав і пан Овруцький з своєю жінкою та його тесть і теща. Приїхали шестірнею карих коней в позолоченій кареті.

На милю від замку по-над дорогою позапалювано смоляні бочки. Почот гарно вбраних дворецьких козаків на здорових конях палив з мушкетів. Тоді розділилися на двоє. Одна частина їхала пепереду, друга позаду карети. Як наблизилися до замку, вистрілили з гармат. Увесь замок аж горів від смолоскипів. Було ясно, як у день. Усі гості вийшли на привітання, поки ще карета заїхала перед палац. „Вівати“, вигукування, стріли гарматні . . .

Як карета станула, прискочив старий маршалок, одчинив дверці карети й поміг висісти панові. Пан Овруцький висів бадьоро й поміг своїй молодій жінці. Тоді маршалок виголосив вітальну промову. За ним виступив капелян замковий, патер єзуїтський, теж з промовою. Він поблагословив молодят, бажав їм доброго здоровля для речі посполитої й католицтва, якого пан Овруцький показував себе ціле життя ревним борцем.

Пан Овруцький був вдоволений таким приняттям, всміхнувся любо до жінки й подав їй руку. Пішли в гору сходами, вкритими дорогими турецькими килимами.

Поки що пані Овруцька зайшла до своїх покоїв, де служниці кинулись її передягати до вечері.

Вона була на прочуд гарна й зовсім не під пару старому підтоптаному панові. Пан Овруцький, хоч почорнив чуприну й вуса, хоч був червоний з лиця, був старий. Але

панна зважилася вийти за старого бездітнього маґната, рахуючи на те, що не довго йому жити. Він умре, а вона візьме по йому його богацтва й заживе по своїй уподобі.

Пани, бачучи таку пару, стали насміхатися та нишком жартувати собі, хоч се не перепиняло їм кричати „віватів“.

Велику залю було вже приладжено до вечері. Понаставляли великих дубових столів, укритих тонесенькими скатертинами. Столи аж гнулися від позолоченого та срібного посуду, дорогих чарок і чаш.

За недовгий час маршалок виступив на середину й заповів, що йдуть ясновельможні. Усе стихло. Коли війшов до залі пан Овруцький, ведучи під руку жінку, усі крикнули „віват“, а на хорах заграла музика.

Пан Овруцький був одягнений у малиновий оксамитний кунтуш, оперезаний багатим поясом. Одну руку держав на держаку багатої шаблюки, другою вів під руку молоду жінку. Вона була вбрана в шовкову сукню. На голові в чорнім буйнім волоссі блищав діядем, прикрашений перлами. Від його відбивалося світло на всі сторони. На білій лебединій шиї пишалося гарне намисто. Були се великі перли, пощіплювані золотим тонесеньким ланцюжком невиданої роботи. Одним словом, обоє наділи того вечера на себе, що в них було найкращого й найдорожщого.

Маршалок протиснувся вперед і, кланяючись раз-у-раз так, що шапкою аж землю замітав, повів панство на їх місце під шовковий золочений намет. Як вони посідали, рушили инші гості, сідаючи по достоїнству.

Зараз потім влетіла служба прожогом з золотими та срібними полумисками й стала розставляти та подавати страви. Мяса печеного, дичини, риб, усього — цілі скирти. Опріч замкової служби, за кожним паном стояв його власний слуга. Пан їв сам, тоді набірав, по тодішньому звичаю, на тарілку ще й подав свому слузі. А той, чого не зжер, подавав поза себе ще далі. Пан Овруцький мав славного кухаря. Він повигадував на той день таку невидальщину, що всі аж охали

з дива. Пан Овруцький дуже радів тому й підкручував з вдоволенням вуса, а в душі пообіцяв кухареві нагороду за те, що так гарно справився.

Коли, вже наївшись добре, стали пити вина, то тостам, віватам і балачці кінця не було.

Величали молоду пару разом, потому окремо. Славословили його шляхетські чесноти, його працю й труди в приборканю клятого бунтівничого хамства й т. п. Пан Овруцький аж прослозився з радощів. Відповідаючи на ті славословія, показвав себе дуже скромним, та обіцяв аж тепер взятися як слід за діло й усю Україну очистити від своєвільного козацтва, коли йому Бог допоміг заложити нове гніздо в сім батьківськім замку, до якого не добереться жадна сила.

— На тих мурах поломимо собі хамство нераз зуби, — говорив пан Овруцький — і я рахуючи на його силу, стану тепер не випадково, як робив досі, а з усієї сили усмиряти всяке зухвальство козацьке, нищити шизматиків та заводити всюди унію...

— Амінь! — сказав патер. Пани гукнули „віват“! а музика заграла „туш“! Знов на бацтах відозвалися гармати.

Між гостями сидів нестарий ще шляхтич, пан Петро Ярчевський, гербу Наленч. Він слухав нетерпеливо ці розмови, та коли дослухався слів пана Овруцького, таки не втерпів, щоб і собі не озватися. Він попросив у присутних дозволу, відкашлянув, підкрутив вуса й сказа так:

— А мені здається, що мосці панове непристойні і грішні слова говорите. Беретесь нищити шизматиків. А хто-ж вони? Тож або хлопи хлібороби, що нас, панів, годують своєю працею, або то козаки, що обороняють і обороняли нас від татарської небезпеки. І одні й другі одному Богові моляться, однаковим хрестом знаменуються, і вони таки наші брати...

— Шизматик! зрадник! — крикнула шляхта й забряцала шаблями!

— Маєте рацію, мосціві панове, говорив голосно, але спокійно пан Ярчевський, — я зрадник рідному краю і на се дам вам докази. Ось сей рубець на моїм ліці—то від москов-

ської шаблі за те, що зраджував мою батьківщину Польщу-мати, а сі знаки на руках—то від турецьких ланцюгів, якими мене п'ять літ кували в чорній башті в Царгороді, також за зраду Польщі. А ся друга рана ось тут, дивіться, то від татарської шаблі, коли я заскочив татар на Поділлю ясир відбивати. Тоді визволив я з татарських сирівців, між иншими, шіснадцять шляхетських дівчат — я тоді також був зрадником батьківщини. А ви, мосціві панове, з гладкими личками й біленькими ручками, ви патріоти, бо ви вішали народ хрещений, прозваний гайдамаками, які були-б добрими синами Польщі, коли-б не ви та не ваші діявольські дорадники, єзуїти. Своїм нерозумом викликали ви повстання Хмельницького, довели терпеливість сього бідного українського народа до краю, довели отчизну до упадку. Що з нами тепер? Москаль паламарує в нашій хаті й не вступиться звідси, а ми, місто з'єднатися з народом, піднести його з темноти до стану чоловіка, — копаємо далі яму отчизні . . .

— То хула! Єресь! Інфамія! — все верещала шляхта, — на шаблі його!

— Тихо, панове! — крикнув Овруцький. Пан Ярчевський за зневагу шляхти відповість як слід — але тепер він мій гість, і волос йому з голови не впаде . . .

— Коли маю за мої слова відповідати, то дайте мені договорити до кінця . . . говорив Ярчевський. Вішаєте хлопів-шизматиків за те, що вони не вдячні. Скажіть, поклавши руку на серце, за що український народ має вам бути вдячний? Що ви для його зробили? Невольник вдячности не знає. Зробіть його народом свобідним, поставте його поруч себе, а тоді вдячнішого народу не знайдете під сонцем. Ваші маєтки розлючене гайдамацтво руйнувало . . . у мене не спалили гайдамаки а ні одного снопа, не забрали мені й одного телятка. Чому? бо в мене, в моїх селах нема підданих, нема невільників. Коли повстали бунти народні, мої сусіди хлібороби-хлопи узброїлися до завзятого опору в моїй обороні, й я був безпечний. Я заможний не менче вас, хоч хлопа я не гноблю.

Ви робіть, як знаєте... мордуйте далі, слухайте єзуїтів, побачите, який кінець з того буде. Мене зарубайте зараз, я на те готовий. Через те я стану славним, що браття шляхта зарубають мене за слова правди, за щирі слова перестороги, зарубають того, що безліч разів клав своє життє на жертвеннику отчизни. Чому-б польска шляхта не мала рубнути тої самої голови, що її не розрубали на полі битви московська та татарська шабля? Однак ви Польшу любите...

— Перестань, вашмосць, — крикнув пан Овруцький і посатанів увесь, — а то й я забуду за обовязки гостинности..

— Досить! досить слухали! — кричали шляхтичі, гайдамака сам — на паль його!

Ярчевському не дали більше говорити. Він, зворушений, устав від стола, вклонивсь усім і вийшов. Пан Овруцький моргнув на прислужника й шепнув йому щось на вухо.

Слуга вийшов прожогом.

Тільки що Ярчевський вийшов за браму замкову, його піймали замкові гайдуки, з'вязали, закрили якимсь килимом і понесли до льоху...

Коли пан Овруцький пошептався з слугою, всі догадалися, що се мова за Ярчевського, та що пан Овруцький не подарує йому тої зухвалости.

Усі були з того раді, бо-ж то нечувана зухвалість — таким способом в маґнатськім домі нападати на шляхту та обставати за гайдамак-шизматиків...

Особливо радів з того патер-єзуїт. Він зложив побожно руки й молився за спасення душі того грішника, та лиш очима зиркав то на пана Овруцького, то на шляхту...

— В маґнатськім домі я ще такої хули не чував...:

— І то з уст шляхтича гербового...

— Хто зна, який він шляхтич!

— Заложуся, що то перевдягнений гайдамака-Запорожець...

— Не може бути, бо говорить по вченому...

— Гадаєте, що там таких нема? Го, го, го! Я був на Січі й сам переконався. Між тими діяволами трапляються люде дуже освічені.

— Де-ж вони тої освіти набралися?

— В тій шизматицькій академії в Київі, що її заснував Сагайдачний, а тоді розширив та підніс Митрополит Могила Петро ...

Щоб затерти прикре враження з того, що було з Ярчевським, стали пани ще дужче пити, говорити один поперед другого та вигукувати. Бенкет тягнувся довго. Панство Овруцькі встали від стола й пішли до своїх кімнат. За ними повставали другі, а дехто то так підтягнув, що не міг устати; таким помогли слуги. Решта бенкетувала далі, співала, кричала, а тоді пішли гуляти ...

Те саме, що в покоях, діялося й на подвірю замковім. Тут понаставляли столів, а на них наклали страви, понаносили напитків. Пан Овруцький не жалував нічого. Кожний повинен добре памятати його весілля. Гості не жалували собі: їли й пили, скільки влізло.

Смолоскипи стали пригасати. П'яний народ лягав де попало ... спочивати. На економії й по селу чути було п'яні крики та співи. Красноставчане поховались, де лиш хто міг. Кожне лякалося напасти.

X.

Тільки що проїхала карета панства Овруцьких, в селі аж зароїлося від слуг усякого росту й роду. Вешталися гайдуки, лакеї, двірські козаки. Усе вбране гарно в кольорах та гербах своїх панів.

Між тою юрбою йшло двоє козаків, які не мали на собі ніяких панських відзнак. Вони йшли несміливо, тинялись по вулиці й розглядали на всі боки здивованими очима.

На дорозі стрінули сотника надворних козаків пана Потоцького. Він держався бадьоро попід боки, придивлявся до козаків і став у голос сміятися.

— А ви звідкіля, панове гетьмани?

Козаки стали, вклонилися в пояс і не важилися відповідати. Се ще більше розсмішило бадьорого сотника.

— Що-ж вам, язики задубіли, чи що?

— Ми в такому ще не бували, пане полковнику, то й не знаємо, що з нами.

— Чого-ж ви сюди приплентались?

— Пан звелів, та й годі. Не сперечатися-ж з ним!

— Чиї ви?

— Ми вельможного пана Трачевського... піддані...

— Багато вас приїхало?

— Четверо. Двоє десь згубилося між народом, та ось ми їх і шукаємо: коли не будемо разом, пан вибатожить...

— Такий то вельможний ваш пан, що з чотирма дурнями на весілля вибирається, а з вас такі козаки, що треба їх на мотузки повпинати...

— Та ми лиш передягнені за козаків — ми піддані хлопи...

— А на Січі бували?

— Не знаємо, що воно таке є...

— Ех, дурні, от дурнів знайшов на втіху...

Біля сотника зібралася юрба козаків панських і стали з бідолах сміятися та глузувати...

— Хіба-ж тут яке весілля, чи що? — спитав старший козак.

— А ти не знав? Як же ти сюди їхав, не спитавши?...

— Не можна нашого пана питати. Звелить їхати, то кидаємо вили, передягаємося за козаків і в дорогу...

— Справді, ви дурніші, ніж я гадав, а коли й ваш вельможний Трачевський такий мудрий, як ви, то варто поглянути на його...

— Ми голодні, та не знаємо, де тут господа...

— А гроші маєш один з другим? На біса тобі господи, сьогодні пан Овруцький весілля справляє, то й нагодує усіх, йдіть до замку... Але я-б вам, лицарям, не радив туди йти, бо там таких голоп'ятників в шию виженуть...

— А мені таки їсти дуже хочеться, говорив старший козак, скривившися так, що всі зареготалися...

— То ходи, я тебе проведу, каже сотник.

Пішли до коршми. Козак висипав зараз жменю грошей на стіл шинкареві й звелів дати усього, чого забажає душа пана полковника.

Непрошені зараз повиходили й потягли на замок, де сподівалися багатої поживи. Остались козаки з сотником. Він тепер не глузував уже з їх непорадности, а подобрів геть.

Шинкарь поставив меду, вина та горілки. Козаки пили мало з цинових михайликів, за те сотникові підливали раз-у-раз, та припрошували його милость не гордувати щирим серцем бідних людей.

— То кажете, пане, що в замку весілля? А чиє як раз?

— Пан Овруцький жениться з дочкою мого пана Потоцького...

— То він ще такий молодий?

— Ха-ха-ха! Старий хрін, чуприну сажею мастить, а ще молодої жінки скортіло...

— Я ще з роду не бачив панського весілля.

— Я аж горю з цікавости, та, бач, боюся, щоб пани, побачивши такого голодранця, не посваволили та не сказали, чого доброго, й повісити...

— Чого тобі боятися, ти теж панський козак.

— Поки ще пана допитаюся, то повісять... мій пан не з значних... Коли-б мені служити в такого пана, як Потоцький, то не боявся-б: і одежа була-б і колір свій, і я був би справжнім козаком, а не передягненим мужиком... Та пий, пане, не гордуй, у мене ще вистарчить кошту.

— А твій товариш хто буде? Мовчить, наче води в рот узяв.

— Се мій син рідний — еге-ж!... Я-б таки попрохав пана полковника, щоб не прогнівився та позичив нам своєї одежі... ми-б пішли на замок подивитись на панське весілля, бо дуже вже кортить на тее диво поглянути.

— Я-б уже нічого не пожалів...

— Ну, добре — я позичу вам одежі нашої, та виглядатимете, мов свиня з кульбакою...

Козаки переморгнулись...

— Пане полковнику, батьку! вік не забудемо — ось тобі дяка не погордуй — і викинув жменю червінців перед сотника.

Сотник вийшов з корчми й свиснув. На се прибіг якийсь козак, вони перешепнулись. Сотник вернувся, а за якої півгодини приніс до коршми клунок з одежою.

— Ну, гайда один з другим ось в ту печеру перевдягнутись, каже, показуючи на бокові двері, та гляди, щоб часом кунтуша не надів замість штанів...

Козаки пішли передягатися...

За якийсь час не можна було їх пізнати. Нето, що орежа надворних козаків була инша, гарна, нова, але й вони самі мов не ті стали...

— А триста вашій мамі! — гукнув сотник, — я гадав, що вийдуть два опудала на горобців, а то справді молодці на диво.

— Здоровий будь, пане полковнику, говорив старший козак, даю тобі слово, що вранці одежу віддамо, коли не пропадемо.

Вони вийшли на вулицю, полишаючи коло меду сотника й того козака, що приніс одежу. Йшли бадьоро й гордо, побрязкуючи шаблями...

— Дурні хами, говорив сотник, вдяглося в людську одежу, та й зараз голову дере, мов пава...

— А я тобі, сотнику, кажу, що то не мужики, а якісь запорозькі свавольники... Вони ще якесь лихо скоять, а потому піде слава на козаків пана Потоцького. Мужик не держиться так гордо, а шабля в його те саме, що палиця, а сей — мов той лицарь.

Сотникові трохи в голові проясніло. Він справді злякався, та досадно йому стало, що так його перехитрили.

— Справді, Прокопе, побіжи та вели піймати, я трохи випив, то не можу бігти...

Прокіп метнувся з коршми, та по козаках і сліду не стало. Замішалися в юрбі. Прокіп вернувся.

— А що?

— Ого! Як камінь у воду! То певно Запорожці.

І він угадав. То був Карпо Кожушенко та його вихованець Остап.

Вони пішли просто до замку.

Сотник сам побіг, та ноги не хотіли його слухатись, і він сів, а зараз потому й приляг на лаві...

— Лиш бійся Бога, Прокопе, не говори нікому, а то пропали наші голови... Гадав я, що посміємося з них, а то перехитрили нас, чортові сини.

Як наші козаки ввійшли на замкове подвір'я, то бенкет уже розпочався, й не один уже підцідив так, що бачив дві свічки заміст одної.

Вони йшли далі, розштовхуючи юрбу ліктями:

— Місце для вірних слуг ясновельможного пана Потоцького! — гукали.

Прийшли перед самі двері замку. Тут служби стільки снувало, мов у мурашнику, або бжіл перед рійкою...

Карпо вглядів якогось старшого лакея...

— Ей, мосцівий пане маршалку... будь ласка, проведи де-небудь у куток, щоб побачити весілля моєї ясної панночки... Я її на руках носив, як ще дитиною була, я старий слуга її батька, — Карпо став утирати сльози рукавом кунтуша, — хай подивлюсь на її щастя...

— До палацу козакам не можна, говорив добродушний лакей...

— Коли добра воля, то все можна, казав Карпо та сунув лакеєві в жменю червінця...

— Ходіть за мною... лиш не вилазьте надто на світло.

Лакей пішов попереду в сад поза палац, а вони попрямували нишком за ним.

Лакей відчинив якусь невеличку фіртку й повів їх темними вузькими сіньми. Вони держали один одного за полу, вийшли нагору сходами, йшли знову кудись сходами, аж лакей відчинив якісь малі дверцята, звідкіля вдарило ясне світло великої залі. То була малесенька, на двох людей, галерія під самою стелею залі.

Карпо дав лакеєві ще червінця.

— Сидіть тут тихо; я знов прийду й проведу вас. Лакей пішов, а наші козаки, познімавши шапки з голов, посідали на ослоні й дивилися вниз на панів.

Карпо показав Остапові пана Овруцького, бо пізнав його зараз.

— Його мусимо живого взяти, — говорив він Остапові, я з ним мушу поговорити й привітатися...

Вони бачили, що в залі діялося, чули кожне слово. Чули, що говорили пани, чули, що говорив Ярчевський. Бачили, як пани верещали на його й ними така злість опанувала, що Остап мимоволі стиснув в руці свою шаблю. Вони бачили, як виходив Ярчевський і як пан Овруцький давав знак ввойому слузі.

— Буде з нас, шепнув Карпо Остапові. — Бачиш, що я не брехав, кажучи тобі про панів...

— Куди-ж ми вийдемо?

— Козак мусить дорогу знайти.

— Може-б відбити того добрячого шляхтича?

— Відіб'ємо, та не зараз, йому й так нічого не станеться, хіба що в льоху переночує.

Вийшли з свого схову, не зачиняючи дверей. Від того було трохи світла в сінях. Зійшли сходами вниз, пішли иншими сіньми, знову сходами на помацьки, знову темними сіньми, держачися стіни, аж поки не почули людського гамору й пішли в той бік. Надибали якісь двері. Через них пробивалося світло щілинами. Увійшли не відразу в якісь просторніші бічні сіни, що вели до головного коридору. Там снувала служба. Як малий човен з незначної річки запливе в головне русло й поплине на бистрих филях могутньої ріки, так і наші козаки пішли сміливо між юрбу, змішалися з нею й пішли до головних сходів...

На самім порозі зачепив їх якийсь старий слуга й задержав сердито.

— Ви чого тут, хами?

— Не бачиш коліру ясновельможного пана Потоцького? — гукнув грізно Карпо, показуючи на свою шапку, — ти

пана мого зневажаєш! — і штовхнув в груди лакея так, що той трохи не покотився з сходів...

Потім вони не ждучи вийшли скоро на подвір'я й замішалися між юрбою. Зараз стали удавати з себе п'яних, кричали, підспівували, не договорювали слів, стали обнімати та цілувати других, кого лише здибали... поки не заплентались під замковий мур недалеко брами й тут полягали та стали хропіти.

Було се під самою стражницею біля брами.

Коли на замковій башті вибила десята година, каштелян замку викликав старшого над замковим військом, звелів зачинити браму й поставяти на баштах варту, при чім подав йому гасло на той день. Карпо почув своїм бистрим вухом: „Гасло...“ — Варшава, відзов: варта! Коли сторож пішов замикати браму, Карпо встав, замуркотів щось з просоння, хотів іти, покотився й упав під саме вікно сторожевої хати. Тут було темно. Він підвівся на руках до вікна й бачив, як сторож повісив ключ від брами над своєю постелею, а сам вийшов, щоб порозводити вартових на свої місця.

Того тідьки й ждав Карпо. Він знову замуркотів, устав, почав співати, заточуватися, пішов знов між юрбу, знову завернув, і так поточився, що бебевхнув перед самими дверми сторожевого дому, та так сильно, що аж двері віднинилися. Тепер Карпо шепнув Остапові й той став муркотіти та заточуватися, поки не зблизився до Карпа й упав біля його.

— Прислони собою світло, шепнув Карпо, щоб мене ніхто не бачив...

Остап устав на ноги й, коливаючися на одному місці, говорив щось сам до себе.

За той час Карпо, мов гадюка, переповз через поріг, схопив ключ з кілка, і вже знов був на дворі перед порогом.

— Уставай, товаришу... — говорив з п'яна Остап, — підем та вип'ємо ще по чарці... за здо-ровля нашого ясноможного паа-на! еге-ж!

— А ось і шинок! — казав Карпо, показуючи на [illegible] сторожки. — Гей, шинкарко, чорнобрива, ще по чарці [illegible]

а то зацілуємо — еге-ж! І, стоячи під дверима, стали у двійку виспівувати охриплими голосами:

„Шинкарочко, полтавочко“...

— Еге-ж спить, клята, та хай їй всячина, ходім ось туди...

Остап митю зачинив двері вартового дому, а ключ вийняв з дверей і сховав. Тепер, держучись під боки та загочуючись, поплентались вони далі.

Таким способом вони добули ключа, зачинили двери й ніхто не догадався, що хто-небудь заходив до сторожової хатки.

XI.

На подвір'ю стали затихати крики п'яної служби. Усе поклалося, куди попало, й захропіло. Світла гасли. Чути ще було де-не-де крики на економії й по селу.

Стояла ясна зоряна ніч...

Тепер підкралися наші козаки під браму й тихенько відчинили на стільки, що один чоловік протиснеться. Карпо став над ровом і в ту-ж мить озвався півень раз за разом тричі... То було козацьке гасло.

Тільки смерклося, вийшли Карпові сотні з балки, де полишали коней прийшли лісом і засіли в комиші над ставом. Ждали умовленого знаку. Козацтво подалось до брами тихо, без гомону. Здавалося, що то душі замучених людей збірають ся на весілля свого ката, пана Овруцького.

— Гасло: Варшава, відзив: варта, шепотів Карпо козакам. — По змозі не проливати крови, п'яних вязати мотузами...

Козаки відчинили браму на обидва крила й усипались туди, мов пшоно до мішка. В'язали п'яних, мов баранів. Карпо з кількома подався на башту. Вартовий куняв, спершись на свою галябарду. Почувши від Карпа гасло, куняв далі, бо й він трохи випив. Його теж зв'язали. Те саме зробили і з вартовими. Одна частина подалася на економію робити ту саму роботу. Лиш тих, що стояли постоєм по селу, не чіпали: тих то вже Красноставчане самі почастують, як дізнаються, яких гостей має пан Овруцький.

— Тепер ходім, хлопці, на весілля, говорив Карпо. З шаблею в руці пішов вперед. В палаті ще бенкетували. Музика грала завзято, а пани з гарними панями танцювали. Їм було безпечно за сими грубими мурами, що їх хлопські руки збудували . . .

Одна частина козаків кинулась по замкових покоях в'язати пяних панів.

Карпо штовхнув ногою двері до залі, де танцювали пани! Коли став на порозі, гукнув:

— На весілля приходимо, хоч непрохані. Ану-те, музики. заграйте й нам, сіромахам! — Усі, що тут були, задубіли від страху. Пані стали кричати та мліти. Усі збились в одну купу в куток залі, наче отара овець, коли вовк прокрадеться в кошару.

— Панів брати живих на пута — жінок не чіпайте!

В той мент почулися стріли з пістолів в сінях замку.

Кілька панів, почувши галас і крики, вибігло до сіней з шаблями й пістолями. Між ними стояв з шаблею на голо й з пістолєм в руці пан Овруцький. Він лаяв в біса гайдамаків.

— Не руште його, братчики! — гукав Карпо, біжучи прямо на нього. Побіч нього біг що сили Остап.

Пан Овруцький заскреготів зубами. Він догадався, що це ватажок і націлив на його пістоль. Прибіг Остап і в саму пору підбив шаблею руку пана Овруцького. Куля попала стелю. Ну шию пана Овруцького впала петля. Він повалися на землю. Його зв'язали цупко. Пручання нічого не помогло. Було по всьому. Без проливу крови, без всяких заходів, без облоги — попав у руки козацтва сильний панський замок, якого не могла взяти жадна козацька ватага. Попався в руки козацьких местників гордий пан, споконвічний гнобитель козацького роду.

Козаки раділи.

— Ходім, хлопці, повечеряти, — може пани не з'їли ще всього!... Панас Чабан з своєю сотнею буде сторожити нашу безпеку. Зачинити браму й поставити стодожу по баш-

тах. Твоя сотня, Панасе, не сміє доторкнутися до михайлика. За се відповідаєте вашими головами. Ми дамо лад панам.

Пішли до великої залі. Тут в куточку сиділи налякані пані. Вони плакали й молилися.

Карпо Кожушенко сів на мягкенькій канапі й звелів привести перед себе пана Овруцького.

— Пізнаєш мене, пане Овруцький?

Пан Овруцький стояв перед ним з зв'язаними позаду руками. Він дививсь з погордою й злістю на козаків.

— Я тобі пригадаю, пане. Я, Карпо Кожушенко, колишній твій підданий. Моїх батьків звелів ти киями на смерть забити, а мене втопити, як щеня. Я забрав у тебе сина, але се не був ще край моєї помсти. Розплата послідує зараз.

Пан Овруцький здрігнув усім тілом. Він рванувся так, що аж посторонки на руках затріщали.

— Коли-б у мене не зв'язані руки, я-б тебе задушив руками.

— Хлопці! розв'яжіть його, а то ще скаже, що хам його боїться.

Розтяли мотуза. Овруцький не міг з дива отямитись, що з ним робиться.

— Віддай мені сина мого, я все тобі прощу, майно моє віддам...

— Чи бачив хто такого панського дурня? Ні прощення, ні твого майна я в тебе не прощу. Я кивну лиш пальцем, і зараз висітимеш, або на колу стремітимеш. Давно тобі се належиться, та я не таке для тебе придумав. І сина я тобі віддам, та ще й зараз. Остапе! Привітайся з твоїм рідним батьком! Бачиш, пане, як гарно я твого сина виховав! Він козак душею й тілом. Він в таборі твоїх ворогів...

Усі стояли здивовані. Пан Овруцький дивився здивованими очима на всіх, й, не довіряючи, придивлявся до Остапа.

В Остапа, зашуміло в голові. Йому нагадалося від разу щось давнє, дуже давнє, мов крізь сон, крізь мряку. Нагадалися йому дітячі літа, панські покої, роскоші. Йому вдавалося, що він тепер як раз прокинувся з якогось сну й не може ще отямитись.

З цієї задуми вирвав його чортівський сміх пана Овруцького. Такий сміх він колись давно чував і дуже його лякався.

— Ти брешеш, хаме, кричав пан Овруцький, ти так мене мучити хочеш, глузуєш з мене. Ти давно замучив мою дитину, а може й з'їв її з помсти, бо ти гірш людоїда.

Карпо на ту зневагу а ні вусом не моргнув.

— Ану, поглянь за праве вухо тому козакові — що там побачиш? А може ти й не знаєш, що в твоєї дитини був червоний знак за правим вухом? Се те-ж пам'ятка по твоїх кровавих вчинках, коли твоя вагітна жінка налякалась проливаної тобою козацької крови . . . Ну, подивись, тоді, може, й не скажеш, що я брешу.

Пан Овруцький наблизився до Остапа, який стояв непорушно. Він подивився за праве вухо.

Від разу не той став. Його лице повеселішало, очі заблищали радістю . . .

Справді! Боже мій, слава тобі! Станіславе, Стасю мій! Скільки я сліз виплакав за тобою, а тепер на старість мою вертаєшся до мене живий і здоровий!

Пан Овруцький розняв руки, щоб обняти Остапа.

Остап відступивсь.

Козаки дивились, що з того вийде.

Остап каже:

— Не брудни мене твоїми руками. На них ще не засохла невинна кров хрещеного народа, моїх братів. Чував я за тебе багато, почув я з твоїх уст недавно ще, як ти хвалився нищити народ безвинний, що тебе годував крівавою працею . . . Ти мені не батько, я тобі не син. Я козак, що заприсягся карати й нищити панів, до яких і ти належиш. Подякуй Богові, що я про те дізнався, а то тебе власною рукою зарізав би. Тепер годі, бо в мене твоя кров, — але я знати тебе не хочу — душогуба . . — Ось де мій батько!

Остап підбіг до Карпа, присів біля нього на землі й став цілувати його руки . . .

Пан Овруцький не сподівався того. Він дивився на те божевільними очима.

— Мій син відрікається мене. Гайдамаку батьком зове та руки цілує — горе мені!

Пан Овруцький почервонів увесь, мов буряк, захитався й упав на землю неживий . . .

Наступила довга мовчанка.

Остап устав.

— Помоліться, братчики, зі мною за душу грішника. Сором такого батька мати, та все-ж то моя кров . . .

Остап став навколішки біля трупа й почав молитися, закривши долонями очі.

— Я тепер пан цього замку й майна, гукнув Остап випрямившися. — Прикликати сюди маршалка цього замку, розв'язати всіх панів і привести сюди.

Козаки розбрелися.

— От ватажок наш штуку втяв, хто такого сподівався? Та що воно ще буде? — гуторили між собою, розтинаючи панам пута на руках.

Привели до Остапа старого наляканого маршалка. Шляхта посходилася.

— Пізнавай мене й засвідкуй перед шлятою, хто я такий.

Маршалок уже чув, що тут скоїлося. Він поглянув Остапові за вухо й сказав:

— Свідкую перед Богом та ясновельможними панами, що це є ясновельможний Станіслав Овруцький, пан сього замку, який кілька літ тому загинув. Пізнаю його по отсім знаку, по сій червоній плямі.

Шляхта дуже здивувалася.

— А, може, й це ще нащось придасться, говорив Карпо, виймаючи з гаманця золотий хрестик.

Маршалок подивився на хрестика:

— Так воно справді.

— Слухайте тепер мене, гукав Остап, ви, пани й пані, не лякайтесь нічого. Нікому й волос з голови не може впасти.

Ви гості цього замку й мої. Вам, мої товариші, належить окуп воєнний за отсих бранців. Беріть усе золото, срібло, яке знайдете в цім замку, це вам вистарчить, а їх не займайте — я вас прошу. Мені цього не треба. я ваш товариш в долі й недолі до смерти. Беріть усе! Ви, пани, забирайтесь зараз вранці з своїми статками, бо поки сонце стане на південь з цього замку зостанеться руїна. Людською кривдою він ставився, нехай пропада! . . . — Нуте, хлопці, прикликати мені всіх Красноставчан! Вже дніє на дворі. — Їм я теж маю дещо сказати.

На дворі розвиднілося. Світла в замку блідли . . .

— Є тут між вами який реєнт? — питав Остап панів . . .

Виступив старий шляхтич.

— Пиши, пане, грамоту, що я, Станіслав Овруцький, пан цього замку й усіх сіл до того приналежних, усім моїм підданим даю на вічні часи волю. Знімаю з них панщину й усякі повинности, а за те, що вони стільки літ на мого батька й діда працювали, віддаю їм на власність усю землю з лісами, рілями й ставами, цю, що тепер мають, і яка належала до економії. — Усе напиши докладно, аби людям потому не було клопоту.

Поки спорядили грамоту, Остап звелів виносити все багацтво на замкове подвір'я. Усе те припало на добичу козакам. Пани-шляхта дуже були раді, що вийшли з цілою шкурою, збирали мерщій свою мізерію й виїздили з замку. Вже стало ясно на дворі, як посходилися Красноставчане на замок. З початку боялися якої біди, та, бачучи козаків, заспокоїлися.

Остап вийшов на ґанок і звелів реєнтові прочитати грамоту.

Люде не могли з дива отямитись, що воно таке сталося. Народ дуже зрадів.

— Тепер у мене прохання до вас, люде добрі. Усе, що тут є, то ваше. Та я вас ще прошу, не проклинайте мойого батька та помоліться за його душу, простіть його так, як хочете, щоб Господь простив вам на страшнім суді.

Остап зворушений зійшов по ступнях на подвір'я й тут обняв першого діда, якого стрів, і поцілував. Се був Прокіп Верета. Він спирався на палицю — руки й ноги у нього тряслись.

— Народ став плакати з радощів:

— Нехай пану Господь простить . .

— Нуте, хлопці, гукав Остап. Я й забув. Пошукати мені десь у льоху того шляхтича, якого вчера замкнули за правдиве слово.

Народ кинувся шукати. Слуги зараз показали. За хвилинку вивели звязаного Ярчевського.

Він, коли дізнався, що тут сталося, дуже зрадів і обняв Остапа.

— Спасибі, пане брате, — таким ділом змиєш усі гріхи твого нещасливого батька, якому єзуіти розум затьмили.

— Еге-ж! а де єзуіт, славний капелян?

— Ого! Йому одному не повелося, говорив один козак. Його зразу повісили.

— Тепер ідіть собі, люде добрі, додому — привітайте від мене своїх жінок та діток — грамоту віддаю вашій старшині громадській . . .

— Грамоту треба занести до актів, каже реєнт.

— Роби, як знаєш, аби добре було й по закону. А тепер, хлопці, прошу вас, зруйнуйте це прокляте кубло, щоб не зосталося й камня на камені. Я вже не пан його, а простий козак, ваш товариш. Тепер ти, батьку отамене, приказуй далі.

Карпо розпорядивсь, як треба. Навантажили вози усяким добром. Замок згорів, а решту поруйнували, підпаливши порох у льохах. Козаки, відпочивши між Красноставчанами, помандрували на Січ.

Карпо передав ватагу найстаршому сотникові, а сам з Остапом поїхав у ліс, у балку, поклонитися могилі незабутнього діда Охріма та навідатися до Максима.

КІНЕЦЬ.

JUN 23 1983 OF TORONTO

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО
В КАТЕРИНОСЛАВІ.

ВІДЕНЬ — КАТЕРИНОСЛАВ.

Кащенко. А.	На руїнах Січі. Над Кодацьким поро Славні побратими. Запорожська сл З Дніпра на Дунай. Зруйноване гні Кость Гордієнко-Головко, останній лиц Запорожжя. Борці за правду. Під К сунем. У запалі боротьби. Подорож Дніпрових порогах. Оповідання про сла Військо Запорожське Низове (ілюстров історія Війська Запорожського).
А. Чайківський.	Козацька помста. (З часів панщини.)
Проф. Біднов В.	Запорожський Край. Історичний нарис.
Дорошенко Д.	З минулого Катеринославщини. Білор та їх національне відродження. Оповіда про Ірландію. Закарпатські українці (Угорську Русь та її долю).
Корнієнко.	Запорожський клад, казка.
Мамин-Сібіряк.	Казки й оповідання.
Рудченко.	Народні казки.
Я. Якуша.	Ґеоґрафія України. Підручник франц. мови. Ч. І. Аритметичний задачник для сер. і в поч. школи.
Вуліх.	Короткий курс Ґеометрії та збірник Ґео тричних задач. Для вищих початкови иньших шкіл.
Проф. М. Федорів.	Матеріяли до математичної терминоло

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY